

Plebs és populus között (Szabó István kora újkori parasztságtörténettel kapcsolatos tanulmányai – 1. rész)*

(Tanulmányok a parasztság kora újkori történetéről az 1940-es években) A következőkben Szabó Istvánnak a parasztság kora újkori történetére vonatkozó nézeteit vizsgálom. Ez a korszak azért is kiemelten fontos, mert Szabó a legtöbb eredeti, elsődleges forrásokon alapuló kutatást ezen a területen végezte, a korábban említett publikációinak többsége erre az időszakra vonatkozik. Szabónak a korszak problémáit érintő nézeteinek elemzését két nagyszabású, az 1948-as kötetében megjelent tanulmánnyal kezdem.¹ Az elsőnek a címe: „Az örökös röghöz kötöttség rendszere”. Szabó ezen írásának kiindulópontja több szempontból érintkezik korábbi tanulmányaival,² illetve néhány gondolata előkerül az előző fejezetben idézett előadásában.³

Szabó módszerének sarkkövét itt is az adja, hogy elsősorban a rendi országgyűlés által hozott törvényeket analizálja, s e törvények meghozatalának különböző momentumából, végrehajtásuk mikéntjéből, konkrét rendelkezéseikből, illetve a mögöttük meghúzódó társadalmi háttér- és erőviszonyok mérlegeléséből vonja le általánosító következtetéseit.⁴

Ennek megfelelően a jobbágság röghöz kötését kimondó 1514. évi törvényeket veszi górcső alá először, s tényként említi, hogy e törvényeket teljes egészükben nem hajtották végre, és nagy réseket nyitott a röghöz kötésen a jobbágnemesítések, a szokések vagy éppen szoktetések hosszú sorozata is.⁵

Szintén felhívja a figyelmet a korábban már jelzett problémára, miszerint a folyamat már 1514 előtt megkezdődött (azaz nem csak a törvények következménye mindez), ráadásul általános európai tendencia is, így különösen érvényes a mögöttes társadalmi szerkezet vizsgálata.

Ennek megfelelően részletezi Szabó a kérdést, hogy tulajdonképpen melyik társadalmi rétegnek volt érdeke a röghöz kötés törvénybe iktatása, s az 1351-es törvények felidézésével is arra a következtetésre jut: ebben a korszakban is mindenekelőtt a köznemességnek, a vármegyei nemességnek állt mindez érdekében (tehát nem a nagybirtokosoknak), amely ráadásul éppen ekkor kerítette hatalmába a közhatalom legfontosabb intézményeit, így az országgyűlést, valamint a vármegyét.⁶ Különösen ez utóbbinak a szerepe volt fontos, mert az országgyűléseken a 16. században már kimondták a „libera migratio” jogát, azaz a jobbágságnak a század közepétől törvény szerint megvolt a költözködési lehetősége, sőt szabadsága. A törvény azonban mindennek olyan feltételeit szabta meg, amelyek teljesítésének elbírálását a vármegyék hatáskörébe utalta, azok pedig jól (vagy rosszul) felfogott érdekeikből természetesen e költözés megakadályozására törekedtek.

„Alapjában véve tehát a jobbágyok valóban előzetes feltétel nélkül jelentkezhettek az elköltözés engedélyezéséért, a valóságban azonban annak igen körülményes volt a lefolytatása. Ami azonban a legnagyobb mértékben kétségessé tette a rendelkezések gyakorlati tisztaságát, az az volt, hogy az egész jobbágylicenciálás a megyei nemesség által irányított megyei emberek és a megyei bíróság kezébe, tehát éppen nem érdektelen fórum kezébe volt letéve. Mind a szolgabírák és a megyei esküdtek, mind pedig az alispánok a megyei nemesek soraiból kerültek ki, s nyilvánvaló, hogy az a

nemesség, amely e sokfeltételű jobbágyszabadságba is évtizedes huzavona után ment bele, a maga fórumán aligha lesz kész a rendelkezések rugalmasabb kezelésére. Pedig a törvény rendelkezései enélkül is eléggé nehezzé tették az utat, a rendelkezésekben itt is ott is nyílt egy rés, amelyen a tényleges hatalmi érdek érvényesülhetett.⁷⁷

A kérdés körüli társadalmi huzavona gondos mérlegelése után, melynek során megállapítja, hogy a vármegyei törekvésekkel szemben a király (persze ő is jól felfogott érdekből), valamint egyes nagyurak (nem ritkán *lelki* indítékból⁸, mivel a jobbágy helyzetét száználmasnak tartották) álltak a jobbágy oldalára s szálltak síkra a költözködési szabadság érvényesítéséért – Szabó meglátása szerint az 1556-os törvények után, 1608-ban jut csak a kérdés valamelyest nyugvópontra. Az ekkori törvények ugyanis már az uralkodó számára sem tették lehetővé a beleszólást a jobbágyi panaszok esetleges elfogulatlanabb megítélése érdekében.

„A jobbágyszabadság ügye 1608-ban hosszú időre a megyék kezébe került, s ennek csupán egyik oldala az, hogy a kérdést ezután az a nemesség tartotta kezében, amely a hatalmas nagybirtoktól féltve jobbágyait, leginkább idegenkedett eddig is a jobbágyimmigráció kötelékeinek lazításától. A másik oldalon azt kell megállapítanunk, hogy a jobbágyok útja ezután a királyi szék felé eltorlaszult. A királyi hatalom és a jobbágy között megszakadt a közvetlen kapcsolat. A XIV. században a szentgotthárdi jobbágyok még a király bírói széke elé idézhették földesurukat, a szentgotthárdi apátot, és az egri vár jobbágyai a XVI. század második felében is – a váruradalmak tisztviselőit megkerülve – közvetlenül fordultak a királyhoz panaszukkal, nem is eredmény nélkül. Bár az olykor kesergő jobbágyok panaszai ezen túl is eljutottak a királyhoz, az orvoslásról nehéz volt úgy gondoskodni, hogy annak a megyei eljárás útvesztőin, a jobbágy urainak közvetlen és érdekelt fórumain kellett a jobbágyhoz eljutnia.

A jobbágyállapot az 1608. évi törvénnyel a valóságban a vármegyei birtokosrend hatalma alá került s az úr és jobbágy viszonyba magasabb erőknél nehéz volt beleszólniuk.⁷⁹

Tanulmánya további részében Szabó elsősorban azokra a társadalmi jelenségekre fókuszál, amelyek ezt a rendszert fellazítják, azaz lehetővé teszik a jobbágyok számára a röghöz kötés alóli felszabadulást. Mindebből három lényegi formát emel ki, illetve elemez behatóbban: a jobbágyszökéseket, a jobbágyvándorlást és a tömeges jobbágyneveléseket. Különösen az első két esetben nagy leleménnyel analizálja az e jelenségeket rögzítő forrásokat, főként a jobbágylicenciálással és a repetíciós perekkel összefüggő iratokat, s összességében három időszakot különít el a folyamatban: 1530-ig a kivételt nem ismerő jobbágykötöttség a jellemző, 1530-tól kezdve a feltételekhez szabott költözés lehetősége, a XVII. században pedig szerinte fokozatosan visszatér a röghöz kötés, ugyanakkor ez már a rendszer felbomlásának jezeit is magán viseli.¹⁰

Itt is kiemeli Szabó a végvárak, a hajdúvá emelkedés, valamint a mezővárosok szerepét e folyamatban (ezek lehetőséget kínáltak a jobbágyok számára a röghöz kötéstől való megszabadulásra, s így a belső migráció és a szökések tulajdonképpeni célpontjai voltak), majd így vonja meg e jelenségek előzetes mérlegét:¹¹

„Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a magyar jobbágyság jelentős része állandóan mozgásban, illetve szökésben volt. Ha tehát a XVII. század végétől két századra visszavezethetnénk a helységek jobbágyainak költözései-szökései, csak azt tudhatnánk megállapítani, hogy a magyar jobbágyság az örökös röghöz kötés korában igen nagy részben, egyes vidékeken teljesen vagy nagyobb részében kicserélődött.”¹²

Összességében Szabó a két évszázad folyamatait úgy summázza, hogy a XVII. század végére két réteg különül el a parasztságban: egyrészt az örökös jobbágyság, a „hereditarius” réteg, másrészt a szabad menetelű, a „liberae migrationis”, amely nem kötelezte el magát urához felbonthatatlan kötelékkel.

„A XVII. században az örökös jobbágyság egyszínű nagy tömegében láthatóan elkülönül két réteg. Egyik oldalon azok állanak, akiket a földesúr külön biztosítékokkal kötött le magának, kifejezetten is immár »örökös«, *hereditarius* jobbágyának. A másik oldalon pedig növekszik azoknak a száma, akik – akár törvény szerint, anélkül válván meg uraktól – önként másik úr szolgálatába álltak, de az önkéntes szolgáltatást öszekötötték szabad elmeneteli joguk elismertetésével. Így kezd a »hereditarius« jobbágy mellett megjelenni a »szabad menetelű«, a »liberae migrationis«. Általában az a jobbágy »örökös«, aki beleszületett a földesúri kötelékbe, nem örökös tehát az, aki új úr alá költözött, ha a földesúr külön nem kötelezte el magához felbonthatatlan kötelékkel. A jobbágyszökéseknek megállíthatatlan folyamata, továbbá a végek, a városok, a hajdúk és más önálló közösségek vonzó hatása, mindennekfelett pedig a magyar föld lakóit ide-oda dobáló elemi csapások így fessegetik akaratlanul is a magyar jobbágyságra az örökösségnek 1514-ben rávetett s azóta ide-oda vont rendszerét, mely azután a XVIII. század elején – párhuzamosan az országnak új népi és társadalmi arcot mutató jelenségeivel – az egész rendszert válságba sodorták, még II. József felvilágosult jobbágyszabadító intézkedései előtt.”¹³

Elvi szempontból is kiemelt jelentőségűnek gondolom Szabó írásának utolsó fejezetét, amely az egész jelenséget (tőle már megszokott módon) európai kontextusba helyezi.

Itt mindenekelőtt a „Leibeigenschaft” fogalmát¹⁴ kísérli meg tisztázni (mindennek perdöntő jelentősége lesz jelen tanulmány későbbi részeiben is), közelebbről pedig azt a kérdést, hogy alkalmazható-e mindez a magyar viszonyokra? Szabó válasza a kérdés első felére az, hogy a „Leibeigene” fogalom a személyes szolgaságot és függést fejezi ki, ami azt jelenti, hogy a földesúr a jobbágyot telkéből bármikor kivethette, őt magát személyileg is adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt családtagjaival is megtehetette.¹⁵

„A kérdés nem csupán elméleti jelentőségű, hanem gyakorlatban is nagy a fontossága: a röghöz kötött jobbágy személyisége felett formálódik-e meg a valóságban a földesúri hatalomnak egyéb megkötő ereje is? A röghöz kötött jobbágyról a személyiségét elvesztő szolgaként akkor beszélhetünk, ha a jobbágy felett a földesúri hatalom olyan jogot szerzett, amely lehetővé tette a jobbágynek földjétől elválasztottan a maga személyében való elidegenítését, más birtokos kezére adását. Az újkori örökös megkötött jobbágyság szolgaságra való süllyedésének ezen a kiteljesedett mély fokán a földesúr mintegy dologi jogot szerzett a jobbágyon. Ez a sokszor nálunk is tévesen használt „Leibeigenschaft” értelme: a jobbágy valójában nem rögéhez volt kötve, hanem ura személyes hatalmához, ami együtt járt azzal is, hogy a jobbágyot ura a telktől bármikor megfoszthatta, telkétől elkülönülten is elidegeníthette, adhatta-vehette, csereberélhette, sőt ezt megtehetette a földesúr jobbágyai családtagjaival is.”¹⁶

Szabó szerint mindez azonban csak a kelet-európai területeken, elsősorban Oroszországban figyelhető meg, illetve részben a cseh–morva, keletnémet és lengyel régiókban, a magyar jobbágyi helyzetre ebben az időszakban alapjában nem érvényes.¹⁷

Ennek kapcsán éles szavakkal bírálja Acsády Ignácot, mondván, hogy félreértette forrásait (vagy nem is használta azokat), az általa idézett adatok a jobbágytelek elidegenítéséről szólnak, nem pedig a jobbágy személyéről.¹⁸

„A telek annyira összeforrt a jobbágy személyével, hogy őt értve együtt értették vele a jobbágyot is, akkor is, ha külön telekről nem volt szó s a pusztán maradt telket még évtizedek múlva is a legutóbbi jobbágygazda nevével jelölték meg az összeírásokban is. A magyar jobbágy földjéhez és urához köttetett, de nem lett szolga, ún. Leibeigene: személyében nem került forgalomba, még kevésbé családjának egyes

tagjai. Törvények, statutumok, földesúri utasítások nem igazolnak és nem cáfolnak ilyen jogot, ilyen kötöttség alól a magyar jobbágyot nem kellett II. Józsefnek és utóbb a jobbágyfelszabadító törvényeknek sem felmenteni. A magyar társadalomban ilyen rendelkezés a jobbágyok felett nem jelent meg: más volt a társadalom egész fejlődése és tartalma.¹⁹

Kiemeli Szabó még ebben a vonatkozásban azt is, miszerint lehetséges volt az, hogy a jobbágylány nemeshez ment feleségül és fordítva. Számos alkalommal előfordult, hogy jobbágyember nemes lányt vett feleségül, s ebből az átmeneti nemes-jobbágy rétegből alakultak ki az ún. *agilisek*, akik nemes anyja után örökölt családi föld után adót sem fizettek.²⁰

Szabó szerint Magyarország külön helyet foglalt el az örökös röghöz kötöttség rendszerében a térségen belül, ahol tovább élt a középkor utolsó századaiban megformálódott jobbágybirtoklás-vagyoni rendje s tanulmányát a következő szavakkal zárja:

„A magyar jobbágybirtoklás az örökös rendszer korában is hullámzásban volt: a nemesség, a városi polgárság, a szabados-félnemes állapot több szabadsága és a törvényes-törvénytelen gátakon keresztül új jobbágybirtoklás új kötelék felé. A magyar örökös jobbágybirtoklás egész attitűdje más, mint a röghöz visszacsúszott többi jobbágybirtoklásé... A magyar jobbágybirtoklás előtt a középkor végén elzáródott a személyi szabadság útja s ezzel el is vált a személyi szabadság felé elvesztett forradalmak válsága után is tovább haladó nyugati jobbágybirtoklásától. De útja mégsem távolodott el annyira, mint ugyanakkor a keletnémet, cseh, lengyel és orosz jobbágybirtoklásé. Elmaradt az emelkedőtől, de a süllyedőkhöz nem bukott a mélypontig: két különböző jobbágyvilág egyenlítődött ki benne.”²¹

Alapvető jelentősége van Szabó nézeteinek elemzése szempontjából a szintén 1948-ban, a „Tanulmányok a magyar parasztság történelméről” című kötetben megjelent „Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században” című tanulmányának.²² Az írás nem sokkal korábban a Teleki Intézet (illetve ekkor már Kelet-Európai Intézet) folyóiratában, a *Revue d'Histoire Comparée*-ben is megjelent,²³ s lényegi gondolatokat tartalmaz Szabónak a 16–17. századi magyar gazdasági és társadalmi fejlődésről alkotott nézeteiről.

A tanulmány bevezető része egy fogalmi tisztázással kezdődik, mégpedig az agrártörténelmi irodalomban előtte, de azóta is jelentős karriert befutó termeltető és adóztató nagybirtoknak (*Gutsherrschaft–Grundherrschaft*²⁴) a megkülönböztetéséről. Eszerint a középkori, főként nyugat-európai fejlődés egyik fő sajátossága, hogy a földesúr nem saját maga gazdálkodik birtokán, hanem fő jövedelmi forrása a jobbágyi szolgáltatások rendszere, azaz a jobbágyok pénzbeli, terménybeli, s ekkor még csekély munkaszolgáltatást nyújtanak a művelésre kapott föld fejében. (Azaz a birtokos „elsősorban adóztatott, tehát s adóigényét szükséglete szabta meg”²⁵) Ez persze nemcsak gazdálkodási formát jelentett, hanem a társadalmi és jogi életet is determinálta, a földesúr ugyanis a birtokán élő népek felett bíraskodási, esetleg közigazgatási hatóságot is szerzett.

A középkor utolsó századaitól kezdve, de különösen a 16. század elejétől azonban Európa keleti és nyugati fele elvált egymástól ebben a vonatkozásban. Nyugat-Európában ugyanis az uradalmi szervezet a termény- és munkajáradék-rendszerből alapjában a „pénzbelileg adózó kisüzemek” foglalta lett. Ezzel szemben a kelet-európai fejlődés fő jellemzője, hogy a földesúr újból magához ragadja a termelést saját birtokain (termeltető nagybirtok),²⁶ azaz majdhogynem kapitalista vállalkozóvá vált, aminek számos, a jobbágybirtoklás helyzetére nézve súlyos következménye lett: megnövekedett ugyanis a nagybirtok ingyenes munkaerő szükséglete (robot), a földesúr igyekezett kihasználni és saját kezébe venni olyan korábbi (földjéhez kapcsolódó) jogosítványokat, mint a bor- és sörkimérés, mészárszéktartás, gabonaórlás, stb.²⁷ (mindettől nagyobb hasznot

remélvén), s fontos, a jobbágyok helyzetét súlyosbító következménye e folyamatnak az ún. „Bauernlegen”, azaz a jobbágyoknak a telkeikről való erőszakos elűzése, hiszen a földesúr ezzel a saját hasznát gyarapító földterülethez jutott.²⁸

„Az üresen maradt telkeket a birtokos bevonta a maga gazdasági üzemébe vagy a korábbiaknál sokkal súlyosabb feltételekkel fogadott más telepéseket. A parasztföld elvonásának azonban dívott egy másik, kíméletlenebb formája is: a jobbágy kibecsültetése vagy éppen kitétele a telkéről, a német nyelvben a *Bauernlegen* néven ismert eljárás. Ez az egyes német államokban, különösen a harmincéves háború²⁹ után az örökségi eljárási jog elvonásával beültetett új telepésekkel szemben annál könnyebben mehetett végbe, mert a parasztnak most már nem volt örökségi joga a telekre, annak csak bérlője, hasznélvezője volt. A jobbágyföldnek esetleg egyszerre egész falvakat kisajátító elvonásával szemben végül is maga az állam kényszerül fellépni.”³⁰

A folyamat fő eredménye a röghöz kötés rendszerének kiformalódása, a végeérhetetlen robotolás, a cselédkényszer szolgálat kialakulása, vagy például a jobbágy családtagjainak a földesúri üzem javára történő munkája.

Szabó szerint a kétféle, a termeltető és az adóztató nagybirtok elválásának határát földrajzilag is meg lehet határozni (bár természetesen van terület, ahol mindkét forma megtalálható), ami alapvetően az Elba vonala, innenől kezdve lehet a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés elválását megragadni.³¹

„A középkori nagybirtokszervezetből kialakuló járadék fizető és az üzemszerűen termelő uradalmak között meglehetősen világos földrajzi vonalat lehet húzni az Elba folyóval. Innen nyugatra, tehát Franciaországban és Németország nyugati részében a járadékszerű nagybirtokforma fejlődött ki, mely a további fejlődés folyamán a jobbágybirtok felszabadulásához vezetett. Az Elbától keletre a termelést üzemszerűen kiépítő s a jobbágybirtokot s magát a jobbágyot a nagybirtokon folyó gazdálkodás céljaira teljesen kihasználó uradalom honosodott meg. A földrajzi választóvonal természetesen nem éles. Különösen magának a választóvonalnak a vidékén mindkét formát meg lehet találni. Minél inkább nyugatra megyünk azonban, annál tisztább formában jelentkezik a pénzszolgáltatáson alapuló nagybirtok, keleti irányban haladva pedig – kivéve a termelő uradalom rendszerén már kívül eső Oroszországot – egyre uralkodóbb és mértéktelenebb formában található meg a földesúri termelés üzeme.”³²

Szabó alapvető kérdése, természetesen, a magyar viszonyokra irányul, nevezetesen arra a problémára, hol helyezkedik el mindebben a magyar fejlődés, egyáltalán mennyire érvényesek itt a bevezetőben vázolt viszonyok.

Fontos megjegyezni, hogy a magyar helyzet elemzésében Szabó az ún. Domanovszky-iskola által feltárt előzményekre épít. A Domanovszky-iskola³³ tagjai ugyanis, így Wellmann Imre, Komoróczy György, Jármay Edit, Bakács István, Gerendás Ernő, Ila Bálint (ő Mályusszal is együtt dolgozott), Rúzsás Lajos, Soós Imre, Berlász Jenő, Sinkovics István, Tholt Judit a harmincas évek elején készült doktori értekezéseikben³⁴ behatóan foglalkoztak a kora újkori nagybirtok történetével, munkáik eredményeit Domanovszky Sándor és Wellmann Imre foglalták elméleti keretbe 1937-ben, illetve 1938-ban megjelent írásaikban.³⁵

Azt is szükséges megjegyezni, hogy Szabó István a harmincas évek első felében e munkák közül háromról is részletes bírálatot közölt a Századok, illetve a nagy híru Annales hasábjain.³⁶

Az iskola eredményeit főként abban a megállapításban értékesíti Szabó, hogy immár ténykérdésnek veszi a középkor végétől a földesúri majorsági gazdálkodás kialakulását Magyarországon, illetve azt a tényt, hogy ennek előbb tárgyalt termeltető jellege egyre

inkább megerősödik, s itt is előszeretettel veszi igénybe a jobbágyi szolgáltatásokat, maga után vonva a jobbágyi helyzet jelentékeny romlását, visszaesését.³⁷

Szabó a földesúri árutermelés fellendülésében nagy szerepet tulajdonít a Nyugat-Európában a kora újkorban fellépő gabonakonjunktúrának, de emellett a szóban forgó jelenség jelentős előidézői még a speciális hazai viszonyok és szükségletek is (itt amúgy a korábban már felidézett Belitzky János műveire is hivatkozik³⁸), például a hadsereg részére szükséges szállítások. Fontos hozzáfűzni, hogy Szabó szerint a fellendülést jelentősen motiválta az a tény is (ezért később súlyos kritikákat zúdított magára a marxista történészekről, leginkább Pach Zsigmond Páltól az 1950-es évek elején³⁹), hogy a nagybirtokra jelentős terhek hárultak az ország védelme tekintetében. „Tehát nemcsak az egyetemes európai fejlődés ritmusa és a kelet-közép-európai gazdasági szerkezet eltolódásai idézték elő, hogy Magyarországon is érvényesüléshez jutott a nagybirtoküzemek gazdasági politikája, hanem az ország életének egyéni tényezői is ilyen irányban segítettek elő a fejlődést. De a nagybirtokot a középkori gazdasági módszerekből való kifejtkezésre és pénzjövödelmek fokozására készítették azok az új terhek is, amelyek a nagybirtoknak az új helyzetben az ország védelmére háramlottak.”⁴⁰

Szabó döntő megállapítása szerint azonban a magyar nagybirtokrendszer alapvető jellegzetessége az, hogy nem a robot és egyéb hasonló terhek emelésével kívánta növelni a maga hasznát, hanem sokkal inkább az ún. kisebb haszonvételek (úgy mint a korábban már szóba került mészárszék tartási jog/monopólium, korcsmáltatási, őrlési privilégium), illetve a kényszervásárlás megvalósításával, ami magában foglalta a verseny kizárására való törekvést is.

Mindebből viszont az is következik, hogy Magyarországon egyfajta átmeneti típus⁴¹ alakult ki (vagy félíg megrekedt, de mindenképpen különálló) a termeltető és adóztató nagybirtok között, sőt nem is feltétlenül a majorsági gazdálkodáson volt a hangsúly, annak kétségtelen megléte mellett.

„A magyar nagybirtok is megindult az átalakulás útján, azonban a majorsági gazdálkodás nem fejlődött olyan mértékre, hogy az uradalom sulypontja reá helyezkedett volna. Átmeneti típus [kiemelés tőlem – E. V.] alakult ki nálunk, melynek vonásai között megtalálhatók ugyan a majorsági üzem vonásai is, de mégsem ezek a jellemzők a nagybirtok fő jövedelmi forrásaira. A hangsúly egyrészt a jobbágyszolgáltatmányokon nyugodott, melyek még a középkori adóztató uradalomból öröklődve éltek tovább az újkori magyar termelő uradalom keretében. Más részről pedig a nagybirtok azokat a jogokat fejlesztette ki a jövedelemszerző forrásaivá, melyek éppen az újkori fejlődés folyamán jutottak élesebb hangsúlyhoz: a jobbágnak egy zártabb termelő-fogyasztó körbe illesztésével az uradalom maga igyekezett megszerezni a forgalom előnyeit a kezébe jutó jogok segítségével. Ilyen bevételei által elért nyeresége monopolisztikus jellegénél fogva tulajdonképpen közvetett adóként hárult a birtok keretében élő jobbágságra. Maga igyekezett a jobbágy termését átvenni, verseny kizárásával magának biztosítania jelentkező hasznát, viszont a maga termékeit is hasonló versenykivüliséggel helyezhette el a jobbágyainál. Így nyomult az újkori magyar nagybirtok háztartásában elő a majorsági gazdálkodás rovására és a jobbágyszolgáltatmányok mellett is sokszor döntő tényezőként a földesúri haszonvételekből eredő jövedelem. A magyar nagybirtok így különálló típust fejlesztett ki az adóztató és termeltető uradalom között [kiemelés tőlem – E. V.]”⁴²

Ebből pedig egyenesen következik, hogy ez a nagybirtok nem juttatta a jobbágságot olyan nyomasztó helyzetbe, mint a termeltető nagybirtok, s nem került sor a jobbágyoknak a telkeikről való erőszakos elűzésére sem. Sőt a nagybirtok, persze gazdasági célszerűségtől vezetve, egyenesen a jobbágyainak védelmére is „vetemedett”, hiszen ezek szolgáltatásaira és fogyasztására volt utalva.

Különösen nagy gondot fordít Szabó annak bizonyítására (bővebben erről „A jobbágy birtoklása” című tanulmányában ír⁴³), hogy a majorsági földterület gyarapítására irányuló törekvés (pl. a jobbágyok irtásföldjének vagy a közösen használt legelőnek elvételel célzó törekvés) nem vezetett a földesúr és a jobbágy közötti súrlódáshoz, mivel többnyire elégséges föld állt a földesúr rendelkezésére. Például az ország pusztulása magával hozta a 16. században, hogy számos elhagyott, pusztá telek állt rendelkezésre, amelyet összeütközés nélkül igénybe vehetett. E *pusztatelkek* számát növelte a pestis, valamint a nagymérvű jobbágyszökések is. Ennek következménye, hogy a földesúr nemcsak nem növelte a jobbágyterheket, hanem bizonyos időre el is engedte, mert egyre nagyobb számban kívánta ösztönözni telepeseit a föld megművelésére. Olyan is előfordult, hogy a földesúr a pusztatelket a falu jobbágyainak bérbe adta.⁴⁴

Mindezek következtében a sajátos magyar viszonyok között „Bauernlegen”-ről beszélni értelmetlen, legfeljebb csak kivételes esetekben fordult elő.

„Érthető, hogy ilyen körülmények között a magyarországi nagybirtokon a német *Bauernlegen*-re elvételre is alig találunk példát. Igen jellemző, hogy a jobbágyok sérelmesnek találták esetleg azt is, hogy a pusztává tett jobbágytelek földeit, melyeket a jobbágyok bérben műveltek, a földesúr elvette a maga majorsági gazdasága részére. A XVIII. század végén diadalmaskodott az az elv, hogy a falu jobbágyföldjének meg kell tartania parasztföld jellegét: a földet tehát, ha pusztává lett is, a földesúr a jobbágyközösségtől nem vonhatja el. A magyar jobbágyság azonban már századokkal korábban is igényt emelt jobbágytársa elárvult földjére s panaszták, ha földet nem kaptak meg. Éppen ez az igény fejezi ki legjobban, hogy a jobbágyoknak a földjeikről való erőszakos kitétele s földjeiknek erőszakos elvonása csak kivételes jelenség volt Magyarországon. Egyúttal arról is tanúskodik, hogy a magyar telkes jobbágy viszonya földjéhez szilárd és mély volt: a magyar paraszt sokkal inkább összenőhetett földjével, mint az allodizáló keletközépeurópai nagybirtok hányt-vetett robotoló jobbágysága.”⁴⁵

Tanulmánya befejező részében Szabó több példát is felhoz még (a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében megjelent írásokra hivatkozva⁴⁶) a földesúri jobbágyvédelemre, amikor is éppen a saját tisztartóik önkényeskedéseivel szemben van szükség minderre, valamint a főként a 18. században kibontakozó állami jobbágyvédelemre, amelyet elsősorban szintén az adóalany biztosításának gazdasági racionalitása magyaráz. Rámutat arra a körülményre is, hogy a nagybirtok és középbirtok között lényegi különbség a vázolt probléma tekintetében nem volt. Ugocsa megyei, a 16. század második feléből való példára hivatkozik, ahol is a kisbirtokos réteg együtt lakott és gazdálkodott jobbágyaival, tehát életformában sem tért el tőle nagyon, de nemigen törekedett a jobbágyok erőszakos elűzésére sem (a nagybirtokozóhoz hasonlóan), sőt számára még inkább életfeltétel volt, hogy csekély jobbágyállományát megtartsa.⁴⁷

Lényeges szerepet tulajdoníthatunk Szabó nézeteinek elemzése során „A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században” című tanulmánynak⁴⁸, amely ebben a formában és ezzel a címmel Szabó 1976-os „Jobbágyok–parasztok” kötetében jelent meg. Eredeti címe azonban más: „Nemesség és parasztság Werbőczy után”, s 1940-ben, az Eckhardt Sándor által szerkesztett „Úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötetben látott napvilágot.⁴⁹ Fontosnak tartom rámutatni arra, hogy Szabó István ragaszkodott az 1976-os kötetbe való felvételéhez, ami azt bizonyítja, hogy az abban kifejtett nézeteket (némi változtatásokkal a szövegben, erre a következőkben utalok) élete végéig fenntartotta, s így nyilván saját maga is elvi jelentőségűnek gondolta.⁵⁰

Talán nem szükséges bizonyítani, hogy mi volt a kötet összeállításának eredeti szándéka, amelybe egyébként a Domanovszky-tanítvány, Sinkovics István „Nemesség és

paraszság Werbőczy előtt” címmel írt tanulmányt.⁵¹ Az azonban kiemelendő, hogy a közelgő háború árnyékában a magyar nép egymásra utaltságát, a társadalmi osztályok összefogását és együttműködését volt hivatott erősíteni (mondjuk a társadalmat megosztani kívánó osztályharc gondolatával szemben, amelyet egyébként még a népi mozgalom jobboldali irányához tartozók közül is többen osztottak, nem beszélve Veres Péterről, Erdei Ferencről, Darvas Józsefről, de talán Illyés Gyuláról sem).⁵²

Szabó ennek szellemében, s mindehhez nyilván igazodva, Werbőczy Hármaskönyvének bemutatásával indítja a tanulmányt. Ez alapvetően megosztotta a társadalmat, jogfosztottá tette a jobbágyságot, s nemes és jobbágy között áthághatatlan korlátokat szabott, két külön, idegen, egymástól elzárt, sőt ellenséges osztályra osztva és elkülönítve őket. Szabó írásának további gondolatmenete azonban az (tökéletes összhangban az egyéb, korábban felidézett s még ezután idézendő tanulmányaival), hogy a két társadalmi réteg között mégsem volt olyan éles, súlyos, főleg nem antagonisztikus az ellentét, mert részint a paraszság is számos rétegre bomlott (tehát nem lehet azonosítani azt a minden tulajdontól megfosztott zsellérséggel, sőt ez utóbbi is – mint láttuk⁵³ – ennél bonyolultabb képlet), hiszen voltak közöttük szép számmal olyanok, akik jelentős földbirtokkal és állatállománnyal rendelkeztek, tehát sok nemesnél magasabb életszínvonalon éltek. Másrészt a nemesség túlnyomó része szegény kismemes volt, aki maga is paraszti életformát folytatott, számos vonásban kötődött is a parasztsághoz, például annak köréből házasodott. Miután elemzi Szabó a nemesség egyéb társadalmi rétegeit (benne a székely nemességgel, amelynek döntő része a fentebb említett alsó nemesi réteghez tartozott), a XIX. század elejéig elnyúló folyamatokat úgy foglalja össze, hogy ekkor kb. 100 000 nemesi családból csak 25–30% volt birtokos, a többi, tehát az egész nemesség mintegy kétharmada birtoktalan, szegény kismemes volt. Ez a kismemesség, bocskoros nemesség, alkalmanként megvesztegethető, megvásárolható volt, s a társadalmi reformoknak akár ellenségévé is válhatott, szemhatára eleve szűkebb volt, bár jelentős részük jogi pályára mehetett, ami az értelmiségbe való egyfajta felemelkedésre adhatott lehetőséget.⁵⁴

A két alapvető társadalmi réteg helyzetét összegezve Szabó mértani hasonlaltal él, alapjára állított kúphoz hasonlítja, amelyben a kúp felső részét a nemesség képezi, míg a megfordított csonka alsó része a parasztság leképezése, amelyben így nem is a jogfosztott zsellérség⁵⁵ a döntő, mint ahogy a nemességben sem a másik véglet, az arisztokrácia.

„Ha ezek után a nemességet és a parasztságot mértani testek viszonyában óhajtanánk ábrázolni, a nemességet alapjára állított kúppal kellene ábrázolnunk. A kúp csúcsán annak a néhány főúrnak van helye, aki hatalmas birtokok ura, főméltóságok viselője a fejedelmek rokona volt. Utánuk más, a vagyon és hatalom kisebb körével rendelkező magnások, majd a „bene possessionati”-k, a kisebb birtokosok, a kismemesek tömege, egészen a már nemcsak parasztmódra, hanem paraszttelken is élő szegény kurtanemessel s végül a cséppel, kaszával munkába járó zsellér-nemesek következnek. Az egyes nemesi rétegek – főnemesség, középnemesség és végül a kismemesség tömegei – úgy szélesednek, amint szélesedik mélye felé haladva fokozatosan a kúp teste. Ezzel szemben parasztságunk inkább alapjával felfelé néző, tehát fordított, egyébként tömegére nézve a nemességet hűsszorosan meghaladó kúphoz hasonlítható, olyanhoz mégis, melynek csúcsos, tehát alsó része hiányzik, minthogy jobbágyságunk tömegében az alsó rétegek sem voltak csekélyek. Itt a kúp felső részét a telkes jobbágyság foglalja el.”⁵⁶

Írása további részében Szabó mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a nemesség túlnyomó része (azaz a kisbirtokos/kismemesség) és a parasztság alapvetően (társadalmi helyzetükből, életrendjükől adódóan) közös életformában élt. Ezt a társadalmi emelkedés és kicserélődés, a szüntelen zajló és lüktető társadalmi helycsere is megerősítette.

„Ha azonban a műveltségnek keressük a nyomait a történelemben, amelyet a nép teremtett, ha azokat a kapcsolatokat keressük, amelyek a népi és az úri kultúra között kialakultak, akkor a közjogi állással és a társadalmi tudattal szemben az életformáé a döntő szó. Ebben pedig a nemesség túlnyomó nagy része, a kisenesség és a parasztság egy volt. Az életforma *közössége* [kiemelés tőlem – E. V.] pedig annál nagyobb nyomatékot képvisel, mivel a nemesség és parasztság között az életmód formáin kívül más egyesítő kapcsolatok is voltak, melyek a társadalom életének lüktető mozgalmából, az egyes társadalmi elemek emelkedése és hanyatlása nyomán folyó cserélődésből született.

A közjogi állásra és szemléletre külön világot jelentő nemességet és parasztságot a valóságban nemcsak az életmód, az élet- és műveltségforma, hanem – több-kevesebb szállal a társadalom lüktető mozgása és ennek következményeként állandóan folyó társadalmi helycsere is összefűzte. A rendiség elemei ugyanis az élesen megvont kerek ellenére sem voltak megkövesült szervezetlen tömbök, a határok nem voltak örök érvénnyel és áthághatatlan fallal megrögzítve, s így rajtuk keresztül – koronként megélnélkülő vagy meglassuló ütemben – szünet nélkül tartott egymás felé az áramlás és nyomukban az elegyedés.⁵⁷

E megállapítás után Szabó tanulmányában ezt az emelkedést és süllyedést, kölcsönös kicserélődést bizonyító társadalmi jelenséget veszi górcső alá. Kitér röviden a főnemesség és a köznemesség közötti „átjárás” eseteire is, de döntő részben a parasztság és nemesség közötti kicserélődés jelenségeire koncentrál. Alapvetően épít az egyéb (részben a korábbiakban itt is említett) tanulmányaiban kifejtett eredményekre, amelyek közül az egyik legfontosabb a hasonló időben keletkezett „A jobbágy megemesítése” című, már szintén többször citált, eredetileg a Turulban megjelent írása.⁵⁸ E tanulmányban a jobbágy nemesítésének lehetőségeit és nagyszámú eseteit vizsgálja alaposabban, s erről megállapítja, hogy nemcsak kivételesen fordul elő, hanem alapvető jellemzője a szóban forgó korszaknak, világosan bizonyítva, hogy a jobbágyoknak ilyen irányban is jelentős kitérés lehetőségei voltak, külön hangsúlyozva, hogy a nemességbe emelés az érdemen alapult. Ezen kívül itt is felsorolja a jobbágyi emelkedés további módjait, a végvári katonának való beállást, az egyéb parasztközösségbe való elköltözést, de jelentős számban fordultak elő olyan esetek is Szabó szerint, hogy valamely „érdemdús” szolgálata miatt a jobbágyot földesura maga mentesítette a szolgáltatásai alól, ami főként az „inscriptio”, az „exemptio” illetve a „manumissio” formáiban öltött testet. Az ellenkező irányú folyamat, a nemességnek a paraszti sorba történő hanyatlása szintén lényegi vonása a kora újkori magyar társadalomtörténetnek, ami főleg a leánynegyed formájában követhető nyomon, azaz sok nemesi leány jobbágyhoz ment feleségül, s a házasságba magával vitte a nemesi birtokból őt illető részt, ezzel esetenként teljes nemesi állapotba is juttathatta paraszti származású férjét. Legalább ilyen jellemző volt azonban a nemességnek a paraszti sorba jutása, Ugoicsa megyében a XVIII. században például nemesi perét elvesztve egy teljes kuriális falunak kellett letennie nobilitását.⁵⁹

„Miközben a parasztság így gyarapította a nemességet új elemekkel, ugyanakkor a nemességből a parasztság felé valamelyes visszaáramlás is folyt.

Ezek alkalmait elsősorban azok a családi összeköttetések teremteték meg, melyek a parasztmódra élő kisenemesek és a jobbágyok között fordultak elő. Főleg sok leány ment férjhez nemesi kúriákból jobbágyportákra, s a leányrész gyakran juttatta a paraszti állapotú férjet félnemes helyzetbe, néhány nemzedék után pedig, amikor a származási kapcsolatok az emlékezetben már elmosódtak, jogtalanul a teljes nemesség állapotába is. A XVIII. században lefolyt nemes igazolások során azonban a kielemezhetetlenül

összekeveredett szegény nemesi és paraszti réteg jó része gyakorlatilag kiesett a nemességéből. az Ugocsa megyei Csoma ősi kuriális községének a XVIII. század első felében például, nemesi perét elvesztette, egyszerre egészben le kellett tenni a nemességet.”⁶⁰

Tanulmánya utolsó mondataiban azután kitér Szabó a mezővárosokba költöző nemesség kérdésére is, rámutatva, hogy ezek a nemesek jogilag alacsonyabb értékű társadalmi státuszba kerültek. Mégis, miután birtokukat elvesztették, sok nemes számára biztosított menekülési lehetőséget Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös. Utóbbiaknak gyakran vezetői is a beköltöző nemesség soraiból kerültek ki, Debrecen például, amikor szabad királyi városi jogért folyamodott 1693-ban három követe képviselte,⁶¹ akik mindnyájan nemesi származásúak voltak, pedig a szabad királyi városi diploma a nemesi jogok minden érvényesítési lehetőségét elvágta.

Összességében végül azt állapítja meg Szabó, hogy bár a közöttük folyó osztályharc alapvetően elválasztotta a nemességet és a parasztságot (ez nincs benne eredeti tanulmányában), számos kötelék össze is fűzte őket, s sorsuknak alapvető tényezője volt az életforma közössége és a szerves összefüggések kölcsönössége.⁶²

„Amellett tehát, hogy az egymástól az *osztályharc* [kiemelés tőlem – E. V.] nagy társadalmi szakadékával elválasztott nemességet és parasztságot a nemesség nagyobb részének is sajátját alkotó paraszti életforma szálainak egész szövődéke fűzte össze, a két társadalmi réteg között szüntelenül folyó s elsősorban a parasztság felől a nemesség felé irányuló áttételek is szerves összefüggést hoztak létre. Az életforma közössége és a szerves összefüggések kölcsönössége a népi kultúra sorsának alapvető tényezője volt, akár belső mélységét, akár külső indíttatását tekintve.”⁶³

Különleges helyet foglal el Szabó egész életművében „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában” című könyve, amely 1947-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában.⁶⁴ Amint a Hajnal Istvánhoz írott, korábban már felidézett levelekből is kitűnik, Szabó eredetileg 1948-as kötetébe, a „Tanulmányok a magyar parasztság történelméből” című tanulmánygyűjteménybe is fel kívánta venni, végül – minden bizonnyal terjedelmi megfontolásból – abból kimaradt. Elvi jelentőséggel is bírónak tartom, hogy Faragó Tamás a „Jobbágyok–parasztok” kötetbe való felvételét hiányolta⁶⁵ („A jobbágy megnemesítésé”-vel együtt, bár arról nincsenek forrásaink, hogy Szabónak ez eredetileg szándéka lett volna.) Ugyanakkor „A jobbágy megnemesítésé”-hez hasonlóan alapvetően eltért a marxista történetnézet által megkonstruált jobbágyképtől, hiszen éppen nem a jobbágyi helyzet rosszabbodását, jogfosztottságát és röghöz kötését hangsúlyozta a szóban forgó időszakra vonatkozóan, ellenkezőleg, a jobbágy birtoklási és végrendelkezési jogának feltűnő, európai viszonylatban is szembeszökő mivoltát fejtegette. (Tehát a társadalmi emelkedés egyéb útjai, így a szökés és a szabad költözés – általában a migráció – mellett egy újabb területen bizonyította a jobbágyi autonómia meglétét és igényét.)⁶⁶

Szabó nagy ívű tanulmánya első részében ismét jogi kategóriákat, jelenségeket, illetve törvényeket vizsgál, elsősorban Werbőczy Hármaskönyvét,⁶⁷ amely hosszú távon kívánta szabályozni a jobbágyi helyzetet. Szabó érdekes megállapítása szerint ez éppen a tárgyalt probléma vonatkozásában nem feltétlenül volt így, sőt ez külön vizsgálandó és megválaszolandó probléma, ugyanis Werbőczy rendelkezéseinek, így a Hármaskönyvnek is egyik sajátossága, hogy a jobbágy végrendelkezésének és birtokbírhatásának kérdésében vagy egyáltalán nem, vagy nem egyértelműen nyilatkozik, sokszor mintha nem is kívánná a jogi megfogalmazást. Szabó megoldása e problémára az, hogy mindezt (alkalmanként korábbi, sőt ősi) szokások⁶⁸ regulálták, s Werbőczy jól felfogott érdekből, vagy inkább praktikus megfontolásokból nem kívánt belenyúlni

ebbe a földesúr és jobbágy viszonyát évszázadokon keresztül keretbe foglaló rendszerbe. Ezek a szokások ráadásul sokféle, sokféleképpen öltöttek formát, Werbőczy már csak emiatt sem kívánta megbolygatni azokat.

„Ez pedig azt jelenti, hogy az újkor századaiban is – most már a Hármaskönyv súlyától is megtámogatva – a középkori jobbágybirtokon *szokás* [kiemelés tőlem – E. V.] útján kifejlődött szabályok éltek tovább. Ezek a *szokások* a dolog természete szerint helyenként eltértek egymástól. A jobbágy után való öröklésről és a jobbágy végrendelkezési jogáról szólva Werbőczy is hangsúlyozta, hogy »valamint a jobbágyi állapot, úgy a törvényes szokás is sokféle, melyet a helységek régi gyakorlatának megfelelően kell megtartani.«

Bizonyára a sokféle szokás volt az oka annak, hogy Werbőczy a jobbágybirtoklás kérdéseivel kimerítően nem foglalkozott. Csupán az eltérő szokások felett egységesen érvényesülő általános jogelveket igyekezett leszűrní. Így azonban megállapításai hiányosak maradtak, itt-ott ellentmondást tartalmaztak, gyakran a legfontosabb alapkérdéseket homályban hagyták s ezeknek következményeként tételei később is eltérő magyarázatokra nyújtottak módot.⁷⁶⁹

Szabó ezután szokásos minuciozitásával elemzi, mérlegeli azokat az eseteket, amelyekben Werbőczy rendelkezései valamilyen szokásszerűségében megragadható jelenséggel fonódnak össze, például az örökösödés és végrendelkezés azon eseteit, amikor a jobbágy törvényes örökös és utód hiányában is szabadon rendelkezhetett vagyona feléről (azaz nem a teljes vagyon háramlott a földesúrra); vagy azt a momentumot, hogy a jog által kötelezően örökössé tett földesúrnak muszáj volt jobbágya temetéséről gondoskodni és kielégíteni jobbágya hitelezőit.

Ezeket az egymást (rögzített jogot és szokást) kiegészítő, a gyakorlati élet által kialakított jelenségeket mérlegre téve Szabónak az a véleménye, hogy e sokféle szokásrendszer háttérében és fölött mégis valamiféle átfogó szükségszerűség, többé-kevésbé egységesnek tekinthető és közös nevezőre hozható jellemvonás húzódik meg. Ez a lehető legteljesebb összefüggésben van mindennek társadalmi háttérével, s ennek felderítése a fő célja, mindennek alapján aztán ki lehet jelölni a magyar jobbágsors helyét is az egész európai jobbágyfejlődéssel való összevetésben.⁷⁰

„Természetesen számolnunk kell azzal, hogy – miként Werbőczy is hangoztatja – helyenként az országban más és más szokások formálódtak meg. Azonban a különféle szokásokból is kibontakozik a közös általános vonal, végül is – mint látni fogjuk – meglehetősen *csekély* [kiemelés az eredetiben – E. V.] kitérő görbékkel, jellemzően a természetes tényezők hatása alatt nagyjából egységesen és nagy szilárdsággal mozgó jobbágyéletre. Csak az ilyen fejlődési tényezők ismeretében állíthatjuk majd mérlegre a magyar jobbágsorsot és jelölhetjük ki annak helyét az európai jobbágyfejlődés síkján.⁷⁷¹

A következőkben Szabó István tanulmányában azokat az eseteket vizsgálja alaposabban (s ezek adják mondanivalójának gerincét), amelyekben megnyilvánul a jobbágy birtoklási/tulajdonlási lehetősége, s ezek a következők: a jobbágytelek⁷², az irtványföld, a szőlő, amely (az irtványfölddel együtt) kívül állott a telekszervezeten „s rajta a legerősebb jobbágy birtokjog formálódott meg”, egyéb zálogolt és bérelt földek, ingó javak.

Először csak rövidebben járja körül az itt felsorolt tulajdonlási lehetőségeket, de máris és újból aláhúzza az ún. irtványföldek jelentőségét, amely abból adódik, hogy részint mennyiségében meghaladja a telek arányát, azaz több irtásföld, mint telek van a jobbágyok tulajdonában; másrészt a jobbágy birtokjoga erre még erősebben, még mélyebben érvényes, ezért különösen alkalmas a korszak birtokjogi, birtokosi viszonyai magyar sajátosságainak elemzésére.

„A jobbágyok kezén lévő irtványok helyenként így is igen terjedelmesek voltak. Míg a Pozsony megyei Sempte község határában az irtásföld csupán 1–2, Cseklészen 1–5,

Sempcen 1–9 holdat tett ki, addig Gömör megyében nem ritkán vetekedtek a jobbágytelekhez tartozó szántófölddel, sőt esetenként meg is haladták azt.

A nyitrai galgóci uradalomban a XVII. század második felében nem volt olyan falu, ahol irtásföld ne lett volna. Jobbágyrendeletekben, urbáriumokban máshol is állandóan szerepel. Jellemző, hogy az irtásban általában szegényebb Pozsony megyei semptei uradalomban, Cseklész és Szempc mezővárosokban a gazdák 53, illetőleg 43%-ának volt irtásföldje. Nyilvánvaló, hogy a jobbágy társadalmi-gazdasági viszonyait nem tudnók helyesen megítélni, ha tekintetünket csupán vagy túlnyomólag a telekszervezetre irányozva, nem méltatnók kellő figyelemre a jobbágyirtványokat és azt a különleges, sok tekintetben a telekjognál is erősebb birtokjogot, mellyel a jobbágy az ilyen földeket kezében tartotta.⁷⁷³

A jobbágy ingó javai között megemlíti Szabó a jobbágy terméskészletét vagy készpénzállományát is, amelyek – a források szerint – „igen sokra képesítették”, de ezek kapcsán azt is megjegyzi, hogy a jog síkján az ilyen jellegű javaknál (mint ahogy minden egyéb birtokfajtánál) a földesúri jog korlátozhatta a jobbágy birtokjogának érvényesítését.

A sorrendben először tárgyalt birtoklási forma a jobbágytelek, amelynek kialakulásáról Szabó külön tanulmányt is készített, illetve később alapvető lesz „A középkori magyar falu” című munkájában, igaz utóbbiban – magától értetődően – a középkori viszonyokat tárgyalva.⁷⁴

Szabó itt is különös gonddal mérlegeli a szempontot, hogy az alapvető földesúri jog mennyiben korlátozhatta a jobbágy birtokképességét (különösen az örökítés vonatkozásában), hiszen például a földesúr beleegyezése volt szükséges a jobbágy házának és földjének elidegenítése esetében. Megjegyzi, hogy mindeerre a mezővárosokban nem volt szükség (pedig azok is földesúri fennhatóság alá tartoztak), mivel a mezőváros polgár-jobbágya nem a földesúrral, hanem a maga közösségével volt függő viszonyban,⁷⁵ s ez állapította meg az ingatlan forgalmának feltételeit. Körültekintően mérlegeli a különböző családtagokat érintő örökösödési/örökítési lehetőségeket (a lányrész esetében új tulajdonoshoz kerülhetett a föld), s összességében arra a következtetésre jut Szabó, hogy a jobbágy birtokjoga a telek esetében tulajdonképpen a jobbágytelekbe fektetett beruházás értéke (pl. a ház építésének költsége) volt, s ezzel rendelkezhetett a jobbágy életében és halála esetére is, mondjuk végrendeletben.⁷⁶

„A jobbágytelek birtoklásáról mondottakat foglaljuk össze abban, hogy a telek felett a jobbágyot sajátos természetű birtokjog illette meg, e birtok tulajdonképpen a telek házára fordított vételár, illetőleg a ház építési költsége s egyáltalában a jobbágytelekbe fektetett beruházás értéke volt, ezzel a birtokkal a jobbágy rendelkezett életében és halála esetére, ha pedig anélkül halt volna meg, hogy végrendeletet tetetett volna, örökösei léptek a helyére, a birtoka azonban nem sérthette a földesúr alapjogát s a birtokjoggal való tényleges rendelkezésnek gyakorlati feltételei is voltak, amelyek a jobbágytelekhez fűződő kapcsolatából származtak. Ez a jobbágytelken nyugvó rendelkezési jog az elvi és egyéb korlátokon belül mégis *pozitív rendelkezési szabadságot* [kiemelés tőlem – E. V.] biztosított.”⁷⁷⁷

Igen lényeges megállapítása Szabónak a jobbágy birtoklási képességének vizsgálatakor, hogy a jobbágyoknak a telekhez fűződő viszonyát sem a földesúri önkény határozta meg (még ha a jogi lehetőségei meg is lettek volna erre), a jobbágyoknak a telekről való elűzésére (Bauernlegen) csak ritkán, kivételes esetekben került sor, ellentétben a keletnémet területekkel, a magyar viszonyokra ez alapvetően nem volt jellemző (ennek a gazdasági racionalitás is ellentmond).⁷⁸

„A jobbágytelkek rendszeres elvonása mögött azonban a gazdasági szükségszerűségnek kell működnie s ennek hiányát kell hangsúlyoznunk akkor, amikor forrásainkban azt figyelhetjük meg, hogy nálunk a jobbágytelkeknek rendszeres elvétele *nem fejlődött ki* [kiemelés az eredetiben – E. V.]. A keletnémet vidéken a XVII. század óta általános gyakorlattá vált és jogilag elismert lett a »Bauernlegen«, a parasztoknak a telkeikről való eltávolítása abból a célból, hogy telkeiket azután a földesúr kifejlődő termelő üzemébe⁷⁹ kapcsolja. Nálunk az ilyen »Bauernlegen« fogalma alá eső jobbágykitételekről elvéte is alig lehet példát találni. Nyilvánvaló, hogy nem valami szelídebb jobbágyszemléletben, vagy szociálisabb lelki beállítottságban kell a magyarázatot keresnünk. A magyar nagybirtokon az üzemesítés, a majorsági gazdálkodás nagyobb mértékben nem fejlődött ki az örökös jobbágyság korában, hanem a nagybirtok gazdálkodása továbbra is nagy mértékben a jobbágyüzemekben és az újkorban a földbirtokokhoz kapcsolódó különböző monopol jellegű földesúri jogokon nyugodott, ezek pedig minél nagyobb számú jobbágysággal voltak kihasználhatók. A földesúr nem elhajtani, vagy anyagilag megtörni igyekezett jobbágyát, hanem megtartani és gazdasági magabírását fenntartani. Földet a csekélyebb kiterjedésű majorsági üzeméhez rendszerint a jobbágyok kitétele nélkül is talált megfelelő mennyiségben. Amikor pedig a XVIII. században a majorsági gazdálkodás nagyobb kifejlődése a jobbágytelkeket valóban elfojthatta volna, az országra szakadt az óriási alföldi földbőség, de ekkor már útjában állott annak az e század folyamán kibontakozó állami jobbágyvédelem [kiemelés tőlem – E. V.]. Ez volt az oka annak, hogy az örökös jobbágyság korában a jobbágytelkek ismertett rendelkezési szabadságát nem roppantotta össze a hatalmas földesúri érdek, sem új jogok alkotásával, amire módja lett volna, sem az egyoldalú hatalom erejére támaszkodva.⁷⁸⁰

Az előzőekben szó volt róla, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított Szabó az irtvány földeknek, amelyeket az általa vizsgált szemszögből az is megkülönböztet a telektől, hogy erre (és a közvetlenül ezután tárgyalt szőlőbirtok esetében is igaz ez) még a telekrendszer kötelékei sem fonódtak rá, azon a jobbágyonak szélesebb körű, esetenként a nemesi szabadságot súroló rendelkezési joga alakult ki. Ennek jelentőségét az említett tény is aláhúzza, miszerint az irtásföld mennyisége a telekföld arányát összességében meg is haladhatta.

„Az irtásföldre nem fonódtak a telekszervezet kötelékei s azt bármelyik jobbágy a maga birtokába vehette. A jobbágy nagyobb mértékű munkaberuházásából indokoltan fejlődött ki az irtásföldön a jobbágy szélesebb körű rendelkezési joga, viszont a rendelkezési jog gyakorlati érvényesülését a telken kívüliség és a szervezeti kötetlenség segítette elő. Maga Werbőczy a becsükről szólva, egyenesen azt mondta az irtott földekről, hogy ezek a jobbágyokat *proprie concernerunt*” [kiemelés az eredetiben – E. V.].⁸¹

Mindezzel együtt a XVII–XVIII. században megfigyelhetők törekvések a földesúr részéről e rendelkezési jog korlátozására, de még a Hármaskönyv XVIII. századi magyarázója, Szegedy János⁸² is azt kénytelen megállapítani, hogy az irtásföld akkor is a jobbágy tulajdonában volt, hiszen szabadon rendelkezhetett vele, még gyermekeitől sem vehette el senki, szabadon eladhatta, elzalogosíthatta az öröklés terén pedig „*majdnem nemesek módjára élhettek vele* [kiemelés az eredetiben – E. V.] a jobbágyok”⁷⁸³

Szabó szerint mindennek a XVI–XVII. században azért is lehet különös jelentőséget tulajdonítani, mert éppen ebben az időben fonódott rá a jobbágyságra a rögzített örökös kötelékének rendszere. A vagyoni autonómia e megnyilvánulásai a megkötöttséget teljesen nem tudták persze szétfeszíteni, de mégis növelhették a jobbágy anyagi mozgásképességét s így az önállóságnak az emberrel vele született ösztönét testesítették meg.⁸⁴

„Ennek az irtásföld felett kialakított jobbágyi rendelkezési szabadságnak különösen a jobbágyirtások virágkorában, a XVI–XVII. században azért is lehet nagy jelentőséget

tulajdonítani, mert jobbágyságunkra éppen ebben az időben fonódott reá a rög örökös köteléke. Ugyanakkor tehát, amikor a magyar jobbágy telkétől elválaszthatatlan lett, volt kezében olyan lehetőség is, amellyel ugyan megkötöttségét szétfeszíteni nem tudta, de vagyoni mozgásképességét növelhette s ápolhatta *vagyoni autonómiájának* [kiemelés az eredetiben – E. V.] az emberrel vele született ösztönét. Ha tudjuk, hogy az irtásföldeknek ebben a korban igen nagy szerepük volt – helyenként, mint láttuk, az irtások meghaladták a telekállományt is – fel tudjuk jelentőségét mérni mind a magyar, mind ennek körén túl az európai jobbágyság történetében.⁷⁸⁵

Tulajdonképpen a leginkább önálló, legszabadabb birtoklási forma, jobbági *hereditas* a szőlő volt, már csak azért is, mert itt volt a legjelentékenyebb a jobbágy befektetett munkája és tőkéje, hiszen maga a szőlőtelepítés is hosszú évek munkája, nem ritkán a telepítésre alkalmas földet is fáradságos munkával kellett elhódítani a bozotos, gizgazos erdőből. A szőlőföld semmilyen formában nem kapcsolódott a telekhez (mint bizonyos mértékben az irtásföld sem), s értékét hűen tükrözi, hogy (Werbőczinél is így van ez) míg a szántóföldeken, réteken, malmokban levő jobbágy *hereditas*-t az örökbecsü tizedrészt képező közbecsüvel, addig a szőlőket csak igaz értékük letételével válthatta magához a földesúr.

Az ezen a területen megnyilvánuló jobbági autonómiát jelképezték az önmagukat igazgató hegyközségek.⁸⁶ Itt akár nemes és zsellér is azonos helyzetbe kerülhetett, hiszen mindketten ugyanannak a közösség által előírt törvénynek tartoztak engedelmeskedni.

„A maga »törvényei« szerint élő s önmagát igazgató hegyközség valóságos falu- és birtokosközi önkormányzó szervezetté vált, mivel egy-egy szőlőhegyen környékének minden rendű és rangú embere összekerült. Itt szőlőföldje birtokára, a birtokával való rendelkezésre nézve nem volt különbség az esetleges szőlőbirtokos zsellér s a szomszédbeli, de a hegyeken ugyancsak szőlőbirtokos nemes ember között, történetesen lehettek éppen egymás közvetlen szomszédai is s ugyanannak a törvénynek/szokásnak tartoztak engedelmeskedni.⁷⁸⁷

Persze némi szolgáltatással tartozott a szőlőbirtokkal rendelkező jobbágy is, például hegyvámot kellett fizetnie s általában rendben tartani a szőlőültetvényt, a birtokot azonban lényegében szabadon használhatta, legfeljebb egymással bonyolódtak vagyoni viszályba a birtokosok, ez viszont éppen a vagyon mozgékonyságának jele volt.

Tanulmányának ebben a részében kitér még Szabó a jobbági zálog- és bérbirtokok, valamint az ingóságok kérdéseire is. A jobbági bérbevételek ügyében megállapítja, hogy egész jobbágytelkek bérbevétele különösen a középkor végén, a nagy pusztásodás idején, de még a földesúri majorsági gazdálkodás kibontakozása előtt volt gyakori, s az ezen keletkezett rendelkezési jogot a jobbági birtokra nehezdedő földesúri igény nélkül gyakorolhatták.⁸⁸

Lényegesnek tekinti Szabó még az ingó vagyon problémáját, amelyre csak megszakadás esetén lehetett joga a földesúrnak, s amelynek jelentőségét a jobbági tulajdon szemszögéből az is bizonyítja, hogy a jobbágy ellen vezetett végrehajtást elsősorban az ingóságokból kívánták érvényesíteni, s csak másodsorban a hereditásokból, nyilvánvalóan azért is, mert a hereditásokon a földesúr joga is harcolt mások igényeivel szemben.⁸⁹

Kitér még Szabó többek között a jobbági kezességvállalás eseteire is, ami nyilván összefüggött megterhelhetőségével, s így tulajdonosi minősítésével, majd egyfajta előzetes summaként megismétli korábban kifejtett gondolatát: a vázolt jelenségeken keresztül nyomon követhető jobbági autonómia és birtokképesség hátterében nem elsősorban az írott jog, hanem inkább a szokások rendszere állt, amelyet a 18. században már kezd felváltani a kodifikálás, de legalábbis az írásbeli nyomon követhetőség igénye.

Másrészt ezt a szokásrendszert a földesúr és a jobbágy érdekei hozták létre, s amennyiben a földesúr teret engedett a jobbágyi autonómia-törekvéseknek, ez jól felfogott érdeke, a jobbágy megtartására irányuló igénye magyarázza. Esetenként lehetett félnivalója persze a jobbágyoknak, de mint az az utasításokból kiderül, elsősorban a tisztartókra érvényes mindez, akiket ezek tanúbizonysága szerint éppen uruk volt kénytelen arra inni, hogy a jobbágyoktól ne vegyenek el örökséget az ő tudtuk nélkül.

„Mindaz, ami ezt a sajátos birtokfogalmat és birtokképességet meghatározta és szabályokba öntötte, nem törvényalkotó akarata volt, hanem maga a *szokások* [kiemelés az eredetiben – E. V.] erején meghatározódó élet. E szokásoknak olyan kötelező ereje volt, hogy azokat – miként Szegedy János a Hármaskönyv említett XVIII. századi magyarázója leszögezte – a földesúrnak sincs módjában megváltoztatni. Olyan viszonyokat fogtak ezek a szokások erős kapcsaikba, melyeket az írás ereje legtöbbször egyáltalában nem rögzített és amelyeket más vidékeken más szokások határoztak meg. Tarka-barka összevisszaság az első ránézésre, de közelebről vizsgálva rendszerint megtaláljuk a helyenként eltérő szokásokban is a közös alapot, a *gyakorlati értelem* [kiemelés az eredetiben – E. V.] parancsát. A XVIII. században azonban már kezd a jobbágyéletbe is beszivárogni az íráshasználat s ennek szükségét maga a földesúr is érzi: a dombóvári uradalom földesura arra utasítja tisztartóit, hogy »a jobbágyokat reá kell szoktatni, hogy mind a fundusokról, mind a szőlőkről és irtásföldről és rétekről az uraság pecsétje alatt leveleket vegyenek s azzal stabilizálják magukat«... A magyar jobbágyság birtoklási rendszere *századokon keresztül szinte változás nélkül él tovább* [kiemelés az eredetiben – E. V.], azt a szokásbontó földesurak sarkaiból kimozdítani nem tudhatták. A szokásokat a földesúr és jobbágy érdekei közösen hozták létre egy kiegyenlítést jelentő vonalon s a földesúr érdekei mögött nálunk mindvégig első helyen a jobbágy megtartására irányuló törekvés állott.⁷⁹⁰

Szövegének befejező szakaszában Szabó a tanulmánya első felében ígért európai összehasonlítást végzi el. Az európai viszonyokat alapvetően azoknak a szerzőknek a munkáira alapozva mutatja be, akikre egyéb, az előzőekben már vázolt írásaiban is hivatkozik, így Josef Kulischer, Rudolf Kötzschke, Henri Sée, Jan Ruttkowski főként német és francia nyelvű munkáit idézi.⁹¹

Egyéb munkáihoz hasonló Szabó végső konklúziója is a magyar jobbágy birtokjogának, birtokbírhatásának kérdésében: az orosz és egyéb kelet-európai (cseh–morva, lengyel, keletnémet) viszonyokkal összehasonlítva, a magyar jobbágy helyzete kedvezőbbnek minősíthető, sőt néhány vonatkozásban a francia vagy nyugati német régióval mutat rokonságot, illetve hasonlóságot. Különösen nagy teret szentel Szabó a keleti német és az orosz viszonyoktól való elhatárolásnak, tekintve, hogy előbbi esetében még a közép-német vidéken, Bajorországban is felbukkan a jobbágyinak a birtokáról való erőszakos kitételének, a Bauernlegen-nek a veszedelme, de a jobbágy személyi szabadsága is jóval szűkre szabottabb itt, hiszen gyermekei cselédkényszer szolgálatot végeztek, s a jobbágyörökségért is magas illetéket kellett fizetni.⁹²

„A közép-német vidéken, így Bajorországban már megjelenik a jobbágy veszedelme, a »Bauernlegen« is. Ez a jobbágybirtok jogait alapjában tudta kérdésessé tenni. A jobbágy birtoka ugyan életfogytig tartó, sőt örökösé is volt tehető, de voltak olyan jobbágytelkek is, melyekről a földesúr tetszése szerint távolíthatta el a jobbágyot. Az eltávolítást mégis nyomós okkal kellett indokolnia. Itt a jobbágy személyi viszonyai is kedvezőtlenebbek voltak: a gyermekek cselédkényszer szolgálatot teljesítettek a földesúrnak s a jobbágyörökségért igen magas illetéket kellett a jobbágyörökösöknek megfizetni.⁷⁹³

Ennél is lényegesen rosszabb volt a keleti német és az orosz területek jobbágyainak helyzete, ahol a jobbágy jóformán csak vendég a földjén, s még Nagy Frigyes is azt

mondta róluk, hogy „robotjuk gyakran az egyiptomi csapáshoz hasonló, olyan kínzásokat kell szenvedniök, amelyet a törökök és más pogányok sem engednek meg.”⁹⁴

Hasonló a helyzet Oroszországban, az orosz vidékeken is, bár itt Szabó mérlegre teszi a különféle privilégiumokkal rendelkező, kedvezőbb helyzetben élő rétegeket is, úgymint a koronabirtokon élő ún. „fekete jobbágyokat” vagy a kozákokat. Ugyanakkor megállapítása szerint az orosz jobbágyság arcának jellemző vonásait nem ezek, hanem a régi rabszolgaságot felidéző paraszttömegek határozták meg.⁹⁵

Mindebből a végső következtetést levonva Szabó leszögezi, hogy a magyar helyzet a jobbágy vagyoni rendelkezésének kérdésében sok vonatkozásban a francia és a nyugati német viszonyokkal mutat rokonságot. A magyar jobbágy olyannyira magáénak érezhette földjét, hogy az 1848-as törvények nem is tartották szükségesnek kimondani, hogy a felszabadult föld a jobbágy tulajdonába megy át, csupán a földesúri szolgáltatásokat törölték el.⁹⁶

„Ha a *lelki tényezők* [kiemelés tőlem – E. V.] nehezen ellenőrizhető területére óhajtanánk lépni, nem volna nehéz feltenni, hogy a magyar parasztban *maig* [kiemelés tőlem – E. V.] meglévő biztonságérzet és önérték, amely a földhöz való viszonyát jellemzi, *sok évszázados gyökerekből táplálkozik, magából a jobbágyságból veszi eredetét* [kiemelés az eredetiben – E. V.]. A felszabaduló magyar jobbágyság természetes tulajdonaként vette kezébe jobbágyi birtokát s e tekintetben jellemző, hogy az 1848. évi IX. törvénycikk nem is tartotta szükségesnek kimondani, hogy a föld ezentúl a jobbágyé, hanem csupán a földesúri szolgáltatásokat törölte el: ezzel a ténnyel a törvényalkotók felfogása szerint már fel is szabadult a jobbágybirtok, automatikusan, már a teher levételével a jobbágyé lett, mert eddig is az volt.”⁹⁷

Egy vonatkozásban azonban Szabó még a francia jobbágy helyzeténél is kedvezőbbnek ítélte a magyarét: a francia ugyanis, ha házasságot kötött, elhagyta földesurát, örökségbe lépett, eladta vagy elzálogosította birtokát – többnyire magas értékű százalékos illetéket kellett fizetnie. Ilyesmi a magyar jobbágyot alapvetően nem terhelte (bár vannak ellenpéldák), sőt egy sajátos magyar szokásnak tűnik az, hogy a végrendelkező jobbágy saját földesurát megajándékozta. Mindez azt támasztja alá, hogy kettejük között (még Nyugat-Európában is ismeretlen vagy formális) *patriarchális közösség volt*, lényegesen több tehát, mint merő ügyletszerű kapcsolat.⁹⁸

„Ellenben egészen sajátos magyar szokásnak látszik a földesúrnak a végrendelkező jobbágy által történt végrendeleti megajándékozása. A sokrétű illetékrendszer hiányát nálunk aligha magyarázhatnánk meg a pénzgazdaságnak esetleg fejletlenebb állapotával. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a maga földjén gazdálkodást nem végző, csupán jobbágysági szolgáltatásaira támaszkodó francia, német földesúrnak és jobbágyának viszonya igen formális lett, kevés volt már abban a gazdasági közösség, viszont a jobbágyaival együtt élő-gazdálkodó magyar földesúrnak és jobbágyának viszonyában mindig volt valamelyes eleme a *patriarkális* [kiemelés tőlem – E. V.], közvetlen, több, mint ügyletszerű kapcsolatnak, s ennek nem volt szüksége lépten-nyomon pénzbeli illetékekben keresnie önmaga kifejezését. Ez viszont kétségtelenül azt is jelentette, hogy a magyar jobbágy mélyebben élt a jobbágyságban.”⁹⁹

Fontos felidézni Szabó tanulmányának befejező sorait is. Ebben ismételtelen rámutat arra, hogy ez az előzőekben vázolt jobbágyi birtoklási rendszer a maga, illetve a szokások erejénél fogva még a középkorban virágzott ki. Werbőczy a maga Hármaskönyvében nem tehetett egyebet, mint hogy még az örökös röghöz kötöttség idején is formába öntötte, kodifikálta mindezt.¹⁰⁰

„Ezek a szabályok középkori jobbágyságunkhoz vezetnek bennünket. Annak sokáig emelkedő vonulatában indultak el, s hogy a magyar jobbágyság nagy romlása után sem tértek az enyészet útjára, abban már része volt Werbőczy Hármaskönyvének is, mely

megörökítve a magyar jobbágyság középkorban kialakult birtokjogának alapvonásait, az örökös megkötöttség és a területi szétesettség korában is a jog vitathatatlan kútfőjének tekintélyével táplálta a jobbágybirtok régi rendszerét. Werbőczy a bosszú heves szavaival hirdette meg a következő nemzedékek számára is a magyar jobbágyság »örökös szolgaság«-ra vetetését, bére és munkája jutalmán kívül való vagyoni megfosztottságát, azonban a jobbágy öröklési és vagyoni rendjének szilárd, az élet talajában gyökerező szokásaihoz Werbőczy nem nyúlhatott hozzá: megfogalmazta tehát azokat s így lett az elzuhanó magyar jobbágyságnak egyszerre rontó és istápoló szelleme.⁷¹⁰¹

Nem fejezhetjük be Szabónak az újkori parasztság történetéről alkotott nézeteiről való szemlénket anélkül, hogy ne érintenénk egyik legfontosabb ezzel kapcsolatos (bár nem nagy terjedelmű) tanulmányát, a már többször említett „A jobbágy megnevesítésé”-t.¹⁰² A tanulmány, s az abban boncolgatott problémák elvi jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy Szabó az írást 1976-os, sőt már előzőleg is, 1948-as kötetébe is fel kívánta venni, de előbbiből – nyilvánvalóan ideológiai megfontolások miatt – ki maradt (a régi vád vetődhetett fel: túlságosan is patriarchálisan ábrázolja benne úr és paraszt viszonyát).

Viszont mindez (ti. hogy Szabó fel kívánta venni a kötetbe) egyértelműen bizonyítja, hogy itt kifejtett nézeteihez élete végéig ragaszkodott.¹⁰³

Szabó módszere a tanulmányban jól ismert az egyéb írásokból: mindenekelőtt törvényeket vizsgál, konkrétan főleg a 16–17. (kisebb részben a 18.) században a jobbágy megnevesítésének körülményeit szabályozó, körülíró előírásokat, s ennek fürkészi társadalmi determinánsait, hátterét és körülményeit.

Tanulmánya első részében Szabó először az e korban előforduló jobbágynevesítések nagy számára hívja fel a figyelmet, illetve arra a máshol gyakran hangoztatott (és itt is említett) körülményre, hogy mindez a jobbágyság emelkedő helyzetével van összefüggésben, illetve annak szembeszökő bizonyítéka.¹⁰⁴

„Ezek az elemek általában a parasztság társadalmilag emelkedő rétegeit alkotván, az emelkedő pálya további állomásain közülük sokan szereztek meg végül a nemeslevelet is, mellettük azonban, főleg a XVII. század óta, nagy számban voltak a megnevesítettek között földesúr alatt, jobbágházban, jobbágyszolgálatban élő, vagy legalább jogilag ilyen kötelék terhét hordó parasztok is. Hogy a szorosan vett jobbágyok megnevesítése nagyarányú volt, arról elsősorban az a körülmény tanúskodik, hogy a jobbágynevesítés kérdése a XVII. század első felében országos társadalmi és politikai kérdésként lépett elő.”¹⁰⁵

Ezután Szabó a tőle megszokott alaposággal veszi górcső alá a kérdést szabályozó törvényeket a 17. század elejéről, s különösen az 1630. évi 30. törvénycikket emeli ki ebben a vonatkozásban, illetve azt a tényt (amit a megelőző törvények is rögzítettek), hogy a földesúr (később a nemesi vármegye) bejegyzése nélkül a szóban forgó jobbágynevesítést nem lehetett végrehajtani. Külön figyelmet fordít Szabó az ún. armális nemesek kérdésére (számos jobbágy került ebbe a kategóriába a nemesítési folyamat során), akik csak nemesi, armális oklevéllel, a nemességet bizonyító irattal rendelkeztek, de ahhoz társuló nemesi birtokuk nem volt, s így a két komponens nem szükségszerűen feltételezi egymást.¹⁰⁶

Szabó adekvát terjedelemben foglalkozik az erdélyi részeket érintő ilyen jellegű problémákkal is, ahol különösen a szökött jobbágyok esetei okoztak sokszor fejtörést a hatóságoknak. Majd pedig – részleges összegzési szándékkal is – azt állapítja meg, hogy mindkét részen (tehát a királyi Magyarországon és Erdélyben is) érvényes egy fontos jellemző: a nemesítés ügye valójában nem akkor kezdődik, amikor a jobbágy erre vonatkozó kérvényét a hatóságokhoz benyújtja. Ezt közte és a földesúr között (nem ritkán

hosszas) egyezkedés előzi meg, a jobbágnak ugyanis érdemeket kellett szereznie, hogy földesurától a nemesítéshez szükséges beleegyezést kieszközölje. A beleegyezés formája pedig a *manumissio* volt, azaz a jobbágnak a földesúri kötelékből való elbocsátása, de felmerültek más lehetőségek is, így az *inscriptio* (a telek jobbágyszolgáltatások nélküli szabad használata egy meghatározott összeg lerovása fejében), illetve az *exemptio* (személyes vagy anyagi szolgáltatások fejében a jobbágyutódoknak – a család kihalásáig – nem kellett a telek után jobbágyterhet viselniük).¹⁰⁷

„A XVII. század első felében a nagy nemesítések korának már első szakaszában tehát mind a magyar királyságban, mind az erdélyi fejedelemségben a jobbágy megnesemítése a birtokos akarata alá bocsátott s ez azt jelentette, hogy egy-egy nemeslevél megszerzésének az ügye a valóságban nem akkor kezdődött, amikor a jobbágy kérvénye a hivatalos hatóságok, végül a királyi kancellária elé került, hanem jóval előbb. A hivatali ügyfolyást, amely az iratok nyomán igen sokszor végigkísérhető, egy másik előzte meg, nem kevésbé fontos és olykor talán több áldozatot követelő: ez a jobbágy és a földesúr között folyt le. A jobbágnak érdemeket kellett szereznie földesurával szemben, meg kellett nyernie beleegyezését, hogy nemességért folyamodhasson. A beleegyezés formája a *földesúri manumissio*, a jobbágy elbocsátása, személyének a jobbágyi kötelékből való kiengedése volt s minthogy a birtokosnak ez anyagi veszteséget jelentett, rendszerint megfelelő anyagi ellenszolgáltatás ellenében történt.”¹⁰⁸

Igen fontosak jelen elemzés szempontjából Szabó tanulmányának végső konklúziói is. Egyrészt megállapítja ugyanis, hogy mindez az *inscriptio* és *exemptio* nagyszámú volt, s az anyagilag tehető jobbágy így könnyen elérhette a nemesítést, olyannyira, hogy mindezt olykor maga a földesúr eszközölte ki számára.¹⁰⁹

„A gyakorlati következményeire nézve általában közös hatású *inscriptio* és *exemptio* nagy száma arra mutat, hogy a jobbágy, ha anyagilag erős volt, könnyen megtalálta az utat urához és ura jóindulatán keresztül társadalmi emelkedéséhez. Így, ha urának megfelelő ellenértéket kínált, megnesemítésének is biztosíthatta feltételeit. Erre mutat az a körülmény is, hogy a birtokos olykor nemcsak a *manumissio*t és a jobbágytelek *exemptio*t nyújtotta jobbágyának, hanem vállalkozott arra is, hogy jobbágyának *maga eszközlje* ki az óhajtott királyi privilégiumot, a nemeslevelet.”¹¹⁰

Másrészt a tanulmány befejező soraiban felbukkannak Szabó népiségtörténeti tanulmányainak ismert tézisei, s így népi történetiszemléletének „nyomelemei” is: megállapítása szerint ugyanis a jobbágy nemesítések a 18–19. században is folytatódtak, ekkor azonban az időközben rögzült társadalmi és etnikai változások következtében jelentősen más tartalmat nyertek. A 18. század második felétől ugyanis már inkább a felduzzadó állami apparátus, a hivatalnoki réteg, a kapitalista vállalkozók, valamint a szabad szellemi pályák intelligenciája folyamodott nagyobb számban nemességért. Ezek döntő többsége (1791-ben kb. háromnegyede) azonban idegen származású, ez tehát a nemesség etnikai felhígulását eredményezte.

Ehhez képest nő meg a 16–17. századi jobbágy nemesítések jelentősége, az ekkor nemességért folyamodó jobbágyok népi eredetüket tekintve magyarok voltak, s így a későbbiekben, a 18–19. században ők biztosították a magyar politikai gondolat, a magyar szempontok érvényesülését az ország vezető, magasabb rétegeiben.¹¹¹

„A jobbágyság és a nemesség között a XVIII. században egyre hatalmasabb rétegekben helyezkedett el a felduzzadó állami és katonai hivatalnokság, a kapitalista gazdasági rend vagyoni osztálya és a rohamosan hódító szabad szellemi pályák művelőinek tömege. A nemeslevelek megszerzői ekkor már elsősorban közülük kerültek ki. Az 1791. év elején például városi szenátor, kamarai pénztáros, ügyvéd, orvos, bányabíró, a kamarai

adminisztráció ülnöke, kancelláriai fogalmazó, katonai gabonaraktár prefektusa, csapat-
tisztok, uradalmi prefektus, ispán, adószedő, polgármester, adóbiztos, erdőkezelő stb.
szerepel a megnesesítettek között. S csak itt-ott akadni egy-egy foglalkozással nem
jelölt új nemesre, akiben parasztot, szolgáló jobbágyot lehet sejteni.¹¹² Ezekben a tár-
sadalmi rétegekben az ország közjogi és éppen a XVIII. században nagy átalakuláson
áteső népi viszonyai következtében természetesen sok volt a nem magyar származású
elem: az említett 1791. évi nemeseknek háromnegyede határozottan idegen eredetre mu-
tató nevet viselt s az arány a magyarság rovására egyre kedvezőtlenebbül tolódott el.¹¹³
Ezzel szemben azok, akik a XVI–XVII. században jutottak nemeslevélhez, nagy részben
a jobbágyállapotból emelkedtek nemességre és népi eredetükre nézve magyarok voltak.
Ennek a XVI., főleg pedig a nagy jobbágy-nemesítő XVII. századból eredő magyar ne-
mességnek döntő része volt abban a nemesi középosztályban, amely a XVIII. és XIX.
században a nagy számban gyarapodó nem magyar származású nemesség mellett, mint
a magyarságnak kiválasztódott magasabb rétege, a magyarságot kifejezte, a magyar po-
litikai gondolatot hordozta s a magyarság vonásait megörökítette.¹¹⁴

(Két hajdú-tanulmány az 1950-es évekből) Szabó István az 1950-es években két tanul-
mányt is publikált a hajdúkról.¹¹⁵ A kérdésnek azért is van nagy jelentősége életművének
elemzése szempontjából, mert (amint arra tanítványai/munkatársai rámutattak¹¹⁶) hosz-
szabb időn keresztül gyűjtött anyagot a hajdú-kérdés történetéről, s erről egy nagyobb
monográfia megírását is fontolgatta. (A monográfiát végül egyik tanítványa, Rác István
készítette el – persze az övé sem öleli fel teljes egészében a problematikát –, de más
tanítványai és munkatársai is foglalkoztak a témával.¹¹⁷) A hajdú-kérdéssel kapcsolatos
írásai a lehető legszorosabban kapcsolódnak egyébként a Debrecen és az Alföld törté-
netével összefüggő kutatásaihoz, Balogh István 1978-as bibliográfiájában oda is sorolja
őket.¹¹⁸ Szabó azonban saját kezűleg összeállított kolligátumában, amelyben a paraszt-
ságtörténeti tanulmányait fűzte egybe, e tanulmányok közé helyezte őket, ráadásul
mindkét írás az 1950-es években keletkezett, tehát ekkori (és általában a kora újkorral
összefüggő) nézeti tisztázása szempontjából is fontosak ezek.¹¹⁹ (1950-es tanulmányát
a „Jobbágyok–paraszrok”-ba is felvette¹²⁰, tehát itt, s általában a hajdúságról kifejtett
nézeteihez is feltehetően élete végéig ragaszkodott.)

Melyek a tanulmányokban kifejtett fő álláspontjai/eredményei a hajdú-kérdésre vo-
natkozóan?

Az 1950-es írás egyik alapvető kiindulópontja és egyben eredménye is az, hogy a haj-
dúság lényegét tekintve nem etnikai, hanem társadalmi képződmény. Szabó itt minde-
nekelőtt Takáts Sándor és Györffy István nézeteivel vitatkozik,¹²¹ akik úgy vélték, hogy a
hajdúk – főként a kezdeti időszakban – mindenekelőtt a földönfutóvá lett délszlávokból,
hajcsár- vagy pásztorféle elemekből alakultak ki.

„Györffy István is arra a következtetésre jutott, hogy a hajdúk kezdetben »csakugyan
földönfutóvá vált délszláv eredetű foglalkozás nélküli vagy hajcsár, pásztorféle elemek-
ből verbuválódtak«, de ezek az örökös csatározásokban – amikor már katonákká lettek –
lassanként felmorzsolódtak, családalanul kihaltak, s a hajdúság ezután már a földönfutó
magyarokból kerülén ki, magyarrá lett. A kérdés közelebbi vizsgálatába nem óhajtunk
belebozsátkozni, de azt meg kell állapítanunk, hogy a hajdú-pásztor foglalkozás nem
etnikai, hanem társadalmi meghatározottság kérdése volt.”¹²²

Az utolsó sorban kifejtett óvatosság Szabó részéről nem egészen következetes és in-
dokolt, mert tanulmányának korábbi részében (s ezt megismétli 1956-os írásában is¹²³)
egészen határozottan vázolja fel a hajdúság kialakulásának általa elgondolt társadalmi

háttérét. E társadalmi réteg keletkezését nem elsősorban a török terjeszkedésével hozza összefüggésbe ezek szerint, mert az már, meglátása szerint, jóval előbb megindult, hanem az elsődlegesen az Alföldön, már a középkor második felében kialakult nagyarányú állattenyésztéssel. Mindennek, a korábbi tanulmányai alapján¹²⁴ vázolt mezővárosi fellendülés állt a háttérben, amelynek a következménye az állatoknak a nyugat-európai piacokra történő elhajtása volt, s tulajdonképpen ezek „lebonyolítóiban” kell keresnünk a hajdúság igazi, társadalmi motívumokból táplálkozó eredetének magyarázatát. Fontos megemlíteni, hogy Szabó mindenekelőtt Szeged, Debrecen, Nagykőrös és Kecskemét szerepét emeli ki ebben a mezővárosi fejlődésben, s ezek elemzésekor Zoltai Lajos, Hornyik János, Reizner János és Márkus István munkáira utal.¹²⁵

„A nagy határral rendelkező parasztváros és óriásfaluk kialakulása nem keltezhető a török uralom korszakából. Példaként elég Debrecenre, Szegedre, Kecskemétre és Nagykőrösre utalnunk. Debrecen városnak a középkor végén már egész sora volt birtokában pusztaként az olyan földeknek, amelyeken a XII–XIV. században még önálló falutelepülések álltak, esetleg éppen templomokkal. Pusztaszerzeményeivel már ekkor eljutott a Hortobágyra. A Hunyadiak korában Debrecennek már 90.000 k. holdnyi határa volt. A debreceniek földje magától a várostól nyugati irányban 40–50 km-re is elnyúlik, s e távolabbi földeken állatokat legeltettek. A szegediek már a XIII. században pusztabirtokokat szereztek, majd a Duna-Tisza közti kun pusztákat is legeltették, s ezek legeltetéséhez Mátyás király ismételt is biztosította jogukat a kunokkal egyenlőségben. Kecskemétnek a XVI. század derekán már hat pusztája volt, melyeken korábban falvak álltak. Nagykőrösnek a XV. század derekán 50.000 holdra rúgott a határa, s a szántás-vetés csak a falu határának belső övezetében folyt. A pusztákat szerző és egyre táguló mezővárosok felsorolását folytatni lehetne. Az eredményt meg tudjuk állapítani: az alföldi mezővárosok határai már a középkor utolsó századaiban hatalmas mértékben kiterjeszkedtek, e mezővárosok következetesen megszerzték a szomszédságukban pusztán maradt falvak földjét, s a széles földeken *elsősorban legeltető állattenyésztést folytattak* [kiemelés az eredetiben – E. V.]. Nemigen tévedhetünk, ha arra következtetünk, hogy a nyugatra irányított nagy marhanyájákat elsősorban az alföldi mezővárosok legelőin nevelték fel.”¹²⁶

Mindebből már sejthető az itt kifejtetteknek az 1514-es évvel való összefüggése is. Szabó ugyanis itt lényegében megismétli a korábbi tanulmányaiban kifejtett gondolatmenetet: 1514-et, a Dózsa György-féle parasztháborút nem elsősorban a parasztság helyzetének a romlása, hanem éppen az emelkedés előzte meg, s ezzel az emelkedő helyzettel van összefüggésben a hajdúság kialakulása is.

Hozzá kell tenni, hogy Szabó ebben az írásban némi módosítást is megenged: szerrinte a városokba nem pusztán a jobbágyság igyekvő, értékes elemei költöztek, hanem a zsellérek, illetve a főként belőlük kialakuló bérmunkás réteg is. Ezek számát/arányát azonban nem becsüli sokra.

„E sorok írója egy korábbi tanulmányában Adam Smith nyomán arra a megállapításra jutott, hogy a középkor végére nagy számban felgyarapodott magyarországi városok »a jobbágyságnak igyekvő, értékes elemeit veszik fel, s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul.« Most hozzáfűzni óhajtja, hogy ezt a megállapítást nem kívánja kizáró jelentéssel érteni: ha a város új polgárságába lépők nagyobb részben valóban jobbágyok s bizonyos tehetősebb jobbágyok voltak is, a város polgári közössége megnyílhatott a zsellérek előtt is. A polgári jogokkal élő városokban mindig számolni kell a polgári jogok és polgári állapot nélkül élő bérmunkásréteggel s a föld nélkül maradt falun szegények útja a középkor végi zselléresedés idején is vezethetett a városokba, de ezek aligha lehettek nagy számmal.”¹²⁷

Szabó másik módosítása (amit persze alapvetően korábbi tanulmányaiban is képvisel, csak más összefüggésben) az, hogy szerinte a 15. század végi, illetve 16. század eleji fejlemények ezt a hajdúságot nehéz helyzetbe hozták: több törvényt is felsorol milderre vonatkozólag, így például az 1495-öst, majd az 1498-ast,¹²⁸ amelyek különböző indokokkal részben megtiltották, részben korlátozták a marhakereskedelem hanyatlását, s ezzel a hajdúk egzisztenciájának ellehetetlenülését vonták maguk után.

A foglalkozás nélkül maradt, otthontalan hajdú réteg mindezek után logikusan csatlakozott az 1514-ben felkelt jobbágyokhoz, helyzetük több szempontból is párhuzamokat mutatott, ráadásul korábbi tevékenysége folytán kitűnően értett a fegyverforgatáshoz is. Nem véletlen tehát, hogy a hajdúság nem egyszerűen a felkelt jobbágyok szövetségese lett, hanem egyenesen a Dózsa-felkelés legradikálisabb, leginkább forradalmi elemét alkották.

„Az egykorú források hajdúkat külön csupán a pesti táborban és a Dósa által vezetett fősergeben említenek. Itt azonban – mint láttuk – egyes források igen hangsúlyozzák a hajdúk szerepét. Az elmondottak után megérthetjük, hogy a fegyverrel bánó, szinte katonának is mondható hajdú-pásztornép Dósa harca számára komoly katonai erőt jelentett, sőt talán elsősorban és leginkább ezt jelentett. De ez a társadalomból valósággal kivetett, pusztá léteért küzdő és életét olcsónak ismerő hajdútömeg mást is jelentett: a megalkuvásra nem hajló forradalmi késztséget. Talán nem tévedünk, ha le is vonjuk a következtetést, hogy a hajdúság a sereg magvát s e mozgalom radikális balszárnyát hozta Dósának. A földesúri Magyarország urai ellen háborút kezdő Dósa Györgynek és a hajdúságnak a hadjárat közben szinte néhány hét alatt megformálódott szoros viszonyára a szörnyűséges temesvári jelenet vet világot.”¹²⁹

Szabó István másik, a hajdúság kialakulásának kérdését tárgyaló tanulmánya az Alföld 1956-os évfolyamában jelent meg.¹³⁰ Ebben Szabó megismétli 1950-es írásának több tézisé, például azt, hogy a hajdúságot elsősorban nem etnikai, hanem társadalmi képződménynek tekinti, amelynek háttérében az alföldi mezővárosok nagyarányú állattenyésztésének fellendülése állt a 14–15. században. (Nyilván itt is lényegi számára Debrecen jelentősége, s mindez összefüggésben áll a városkörnyéki falvak pusztulásával, amelyet ebben az írásban is a városok felszívó hatásával indokol.)¹³¹

„Megindult [...] az alföldi mezővárosok kiterjeszkedése a környékbeli pusztuló falvak felszívásával, területének megszerzésével. Debrecennek már a Hunyadiak korában 90.000 holdnyi határa volt, Nagykőrösnek 50.000, Kecskeméthez is 6 elpusztult falu földje tartozott [...] Az adatok arra mutatnak, hogy a nyugatra indított nagy marhanyáját leginkább az alföldi mezővárosok legelőin nevelték fel. E városokban nábobszerű marhatartó gazdák és tőzsérek éltek.”¹³²

Fontos megállapítása a következőkben az, hogy a hajdúk mindezek ellenére (s főként egyéb felfogásokkal szemben) alapvetően magyar eredetűek. Hasonló társadalmi rétegek a török hódoltság alatt délszláv és dalmata területeken is kialakultak, ezeket azonban martalócoknak, haramiáknak, uszkókoknak nevezték. (Látható, hogy itt is lényegében az 1950-es tanulmányának megállapításait ismétli.) A magyar etnikumú hajdúság döntően az Alföldről származik, s a török terjeszkedése, valamint a 15 éves háború viszontagságai (amelyek eredeti földjük elhagyására kényszerítették) gyorsították fel kialakulásukat.

„Amint a török pusztítás vonala egyre feljebb húzódott az ország terein, úgy vette fel a hajdúság fokozatosan a déli részeknek, majd a Maros, a Közép-Duna, a Körösök és a Közép-Tisza vidékének népi vonásait. Így lett egyre inkább és meghatározóan magyar is. Az első pásztor- és katonahajdú rétegekben még lehettek mások, délszlávok, főleg

rácok is, azonban egyes korábbi megállapításokkal szemben, hangsúlyoznunk kell, hogy a hajdúság zöme forrásaink adataiból következtethetőleg alapjában már kezdetekben is magyar volt. A délszlávoknak és dalmatáknak különben a török hódoltság korszakában szintén kifejlődött a magyar hajdúhoz hasonló, előbb pásztor, majd katona rétege, ezeket azonban martalócoknak, haramiáknak, morlákoknak, uszkokoknak nevezték.⁷⁹¹³³

A hajdúságon belül a továbbiakban Szabó két réteget különít el: egyrészt a királyi hajdúkat, másrészt pl. a végvárak vidékén élő szabad hajdúkat. Utóbbiakra a török ellen nagy szükség lett volna, azonban a Habsburgok inkább idegen zsoldosokat fogadtak fel ebből a célból. A hajdúk számát (amint erről korábban már szintén szó esett) a 15 éves háború idején a Maros, Körös, Tisza és Duna „egynyelvű magyar” vidékéről felszakadt áradat duzzasztotta fel, s mindez (a hajdú kérdés megoldása) így a korszakban alapvető társadalmi kérdésként az országos politika színterén is hangot kapott. Bocskai István nagy történelmi szerepe abban van, hogy felébresztette magyar nemzeti öntudatukat és a protestáns vallás iránti szeretetüket, s mindezzel egyfajta társadalmi egységgé is kovácsolta őket.¹³⁴

„Bocskai sereggé szervezte a hajdúkat s megfegyvelésük érdekében nem riadt vissza kemény eszközöktől sem. Egyébként azonban megbecsülte és alkalmazta őket. Hivatkozott magyarságukra, hazaszeretetükre, a szabadságra, az ősi dicsőségre, az ország függetlenségére s feltárta előttük az ország nyomorúságát, a bécsi német uralom elviselhetetlen igáját. Bocskai nagy érdeme, hogy a hazátlanná s a törökön kívül mindenki olcsó zsoldosává, egyben a magyar nép ostorává lett hajdúknak Béccsel szemben felébresztette a magyarsághoz való tartozásuk tudatát és protestáns vallásuk szeretetét.”⁷⁹¹³⁵

Bocskai ilyen jellegű tevékenységének a csúcspontja azonban a hajdúk letelepítése volt, amely persze nem érinthette összességüket. Ezek a hajdúk gyakorlatilag szabad paraszti önkormányzatot kaptak, a városokéval több tekintetben felőri privilégiumokat élveztek Bocskai kiváltságlevelének köszönhetően. Felhívnam a figyelmet arra, hogy Szabó itt is hangsúlyozza, a közel 10 000, szám szerint meghatározott, letelepített hajdú mindenekelőtt a tiszai és tiszántúli vidékről származott.¹³⁶

„A bécsi és a zsitvatoroki béke mellé Bocskai műveként méltón sorakozik a hajdúbéke alapvetése. Közel 10 000, szám szerint meghatározott hajdú, akiket a jelek szerint elsősorban a tiszai és tiszántúli vidékekről tépett fel a török háború. Bocskai kiváltságlevelével – a hajdúk aranybullája – alapján végül hét üres vagy csekély népességű helységet kapott végleges megtelepedésre szabad birtokként. Nemesi joguk ugyan nem fejlődhetett ki országosan, de földesúri hatalmat nem ismerve szabad parasztként és városi önkormányzatot szerezve maguk urai maradhattak a magyar feudálizmus korának további folyamán.”⁷⁹¹³⁷

Tanulmánya befejezéseként Szabó sürgeti az érdemleges hajdú kutatás megindulását, ők ugyanis a hősi helytállás, a hazafias önfeláldozás és szabadságszeretet előképei.¹³⁸

JEGYZETEK

* Részlet a szerzőnek a Szabó Istvánról készülő monográfiájából. Korábbi fejezetek a Valóság 2017/2, illetve 2017/9-es számaiban jelentek meg. A cikk folytatása a Valóság 2018/4-es számában lesz olvasható.

1 A kérdéskörrel kapcsolatos irodalomból vö. főként SÁNDOR P. 1954. 373–419. FÜR L. 1976. 7–30. OROSZ I. 1985. 53–65. FARAGÓ T. 1999.

296–307. 1977. 76–80. ERŐS V. 2013/a. 33–62. BALOGH I. 1989. 130–135. BALOGH I. 1998. 37–52. RÁCZ I. 1998. 11–14. GUNST P. 1995. 205. ROMSICS I. 2011/a. 334–337. ERŐS V. 2012. ERŐS V. 2015. 384–385. ERŐS V. 2003. 94–108.

2 Vö. SZABÓ I. 1948/c. 65–158. É. SZABÓ 1940. 3822–3827. ST. SZABÓ 1940. 219–227. ERŐS V. 2017/b. 33–63.

- 4 Vö. SZABÓ I. 1951/a. Amint erről korábban volt szó, Szabó kedvenc elemzési módszere a törvények társadalmi, gazdasági hátterének magyarázata. Ez talán eredeti jogi végzettségével is összefüggésben áll. A törvényeket, mint történeti forrásokat az egyetemi előadásain is behatóan tárgyalta.
- 5 SZABÓ I. 1948/c. 82–83.
- 6 Vö. SZEBERÉNYI G. 2014. 453–472. Hasonló kérdésekről, pl. a főispán és alispán viszonyának jogi természetéről Holub József írt alapvető tanulmányokat.
- 7 SZABÓ I. 1948/c. 92.
- 8 A „lelki indíték” kifejezés inkább a szellemtörténeti fogalomtárból való. Ettől Szabó többnyire elhatárolta magát, de annak hatása alól teljesen nem tudta kivonni magát, mint ahogy ezt a népiségtörténeti tanulmányai is bizonyítják. Vö. a szerzőnek az ezzel foglalkozó kézirat.
- 9 Vö. SZABÓ I. 1948/c. 116.
- 10 Az itt felvetődő kérdésekhez még természetesen alapvető VARGA J. 1969.
- 11 Vö. SZABÓ I. 1952/b. SZABÓ I. 1950–1951/b. Szabó itteni megállapításait egyéb, korábban már érintett tanulmányai mellett egyetemi előadásai-ban is kifejti.
- 12 SZABÓ I. 1948/c. 144.
Külön ki lehet emelni a gondolatmenetből a mezővárosok szerepét, illetve azt, hogy Szabó – nyilván korábbi tanulmányaira is alapozva – ebből a szempontból rámutat Debrecen jelentőségére, amely – szemben az idegen nemzetiségű szabad királyi városokkal – falai közé engedte a szökött jobbágyokat. E gondolatokat Szabó szinte szó szerint átveszi korábbi, a Debrecen történetével foglalkozó tanulmányaiból. Vö. pl. SZABÓ I. 1940/b. 73–77.
Az ottani sorok Szabó jelen szövegében a következőképpen hangzanak: „A nagy városi közösség három politikai hatalom ütközési pontjára vetve, falak nélkül állt a pusztulásnak egyre növekvő tengerében s messze látszó tornyá árbocként itegetett a nagy terület földönfutóinak. A beköltözéssel szemben nem állított tilalmakat, szemben a nagyobb részben idegen nemzetiségű kőfalas királyi városokkal.” Vö. SZABÓ I. 1948/c. 146.
- 13 SZABÓ I. 1948/c. 148–149.
- 14 Vö. későbbiek, különösen a lektori vélemények.
- 15 Ua.
- 16 SZABÓ I. 1948/c. 150.
- 17 A cseh–morva viszonyokra vö. pl. A. SPIESZ 1969/a. 222–237. A. SPIESZ 1969/b. 7–62.
- 18 Acsádyról vö. GUNST P. 1961.
- 19 SZABÓ I. 1948/c. 153.
- 20 Vö. erről pl. HOLUB J. 1955.
- 21 SZABÓ I. 1948/c. 158.
- 22 Vö. SZABÓ I. 1948/d. 159–201.
- 23 Francia változatot vö. É. SZABÓ 1947. 167–192. *A Revue d'Histoire Comparée*-ről vö. KOSÁRY D. 1943. 3–32. ABLONCZY B. 2009. 30–39. *KOSÁRY D. 1986. 646–663.*
- 24 Erről vö. még Pach Zsigmond Pál idézendő tanulmányait. Újabb pl. KÖVÉR Gy. 2015. 73–106.
- 25 SZABÓ I. 1948/d. 161.
- 26 Vö. mindehhez még Szabó egyéb tanulmányai pl. „*A parasztság a magyarság történetében*”, amelyet részletesen elemeztem a korábbiakban. A kérdéskörben alapvetők még Domanovszky Sándor és Wellmann Imre munkái. Utóbbihoz vö. pl. WELLMANN I. 1937/a. 1–51. 1999. 24–56. Domanovszkyhoz GLATZ F. 1988. 242–274.
- 27 Vö. mindezekhez még GYIMESI S. 1983.
- 28 Vö. még mindeerre a Maksay Ferencsel folytatott levelezés az 1950-es években, illetve a későbbiekben minderről részletesen.
- 29 A harmincéves háború társadalmi következményeit elemző Günther Franz munkájáról Szabó korábban beható recenziót is írt. Mivel a szerzőt még a hatvanas években is egyetértően említi, nem kétséges, hogy jelentős hatást gyakorolt Szabóra a német agrártörténész. Vö. SZABÓ I. 1942. 214–217. F. Güntherhez vö. J. DEWALD 2006. (Benne különösen az „*An Alternative Path to Rural History*” fejezet, 183–211.) W. BEHRINGER 1999. 114–141.
- 30 SZABÓ I. 1948/d. 164.
- 31 Vö. A. SPIESZ 1969/a. 222–237. A. SPIESZ 1969/b. 7–62. A szerző ezekben a tanulmányokban szintén tagadja a későbbiekben említendő „második jobbágyosság” téziséét.
- 32 SZABÓ I. 1948/d. 165.
- 33 A Domanovszky-iskolához vö. ROMSICS I. 2011/a. 316–322. ST., B. VARDY 1985/a. 55–74. ST., B. VARDY 1976/b. 161–174. CSÍKI T. 2003. LÉDERER E. 1955. 103–106.
- 34 Szabó ismertetései ezekről. Vö. SZABÓ I. 1933–1934/a. 205–214. SZABÓ I. 1933–1934/b. 432–435.
- 35 Vö. WELLMANN I. 1937/a. 1–51.
- 36 Vö. É. SZABÓ 1933. 214–216. A Szabó által ismertett művek JARMAY E. 1930. BAKÁCS I. 1930.
- 37 Léderer Emma korábban felidézett, 1955-ös cikkében Othmar Spann Staendestaat-ról alkotott gondolatainak hatását tartja jelentősnek Domanovszky nézeteiben. Őt és főleg Sándor Pál megállapításait követi Romsics Ignác, aki egyetértően idézi Sándor Pált, miszerint a Domanovszky-iskola idealizáltan ábrázolta földesúr és jobbágy középkori viszonyát. Vö. LÉDERER E. 1955. ROMSICS I. 2011/a. 318. Utóbbi kritikájához vö. ERŐS V 2013/b. 80–92.
- 38 Vö. erről ERŐS V. 2000. valamint a Szabó népiségtörténetéről szóló említett kézirat.
- 39 Vö. a következők.
- 40 SZABÓ I. 1948/d. 175.
Hangsúlyozni szeretném, hogy Szabó azt a véleményét, miszerint a nagybirtoknak az ország védelmében jelentős szerepe volt, tanulmánya

későbbi részében is megismétli. Itt arról beszél, hogy az egész folyamatban a 17. század második felében, a harmincéves háború után nagymértékű visszaesés, krízis következik be, aminek egyik oka, hogy ekkor már a nagybirtok is elvesztette a korábbi nemzetvédő feladatokat.

„A hanyatlás magyarországi tényezőjeként tekintetbe kell venni azt is, hogy a XVII. században a nagybirtok egyre jobban elvesztette az ország védelmében reá háruló katonai feladatokat. Így a birtokosnak nem volt már ösztönzése arra, hogy minél több termeléssel minél több jövedelemre igyekezett szert tenni.” SZABÓ I. 1948/d. 184. Az ezzel szembeni dörgedelmes, korabeli marxista kritikára vö. PACH ZSIGMOND P. 1951. 391–404. Pach Zsigmond Pál persze nemcsak ebben a kérdésben állt szemben Szabóval, hanem abban is, hogy szerinte a nagybirtok kialakulása ekkor nagymértékű fellendülésben volt. Részletek a Szabóval szembeni kritikából:

„Van jó néhány történetíró, aki ezen kívül még egy okot szokott felhozni, amely a nagybirtokot a naturálgazdálkodásból való kibontakozásra, pénzjövödelmeinek fokozására készítette volna. Azt mondják, hogy a nagybirtokra a török időkben új terhek hármlottak az ország védelme terén: erre kellett a több jövedelem, a sok pénz. Ez persze a magyar nagybirtok szerepének idealizálása: hiszen a nagybirtokosok az ország védelmét a török ellen – legalább is részben – Bécsre akarták hárítani és azokat a bizonyos új katonai terheket éppenséggel nem akarták vállalni.” (PACH ZSIGMOND P. 1951. 392.)

„Gazdaságtörténezeink általában tagadták ennek a folyamatnak a meglétét Magyarországon s különösen tagadták a XVI–XVII. században. Nem találtak rá példát még csak elvéve sem. Arról beszéltek, hogy »a termelő üzem útjára lépő nagybirtok... a jobbágyföld... állapotát nem bontotta meg, nem került sor a jobbágyok telkétől való erőszakos eltávolítására, ami a keletnémet vidékeken általában gyakorlat volt.« Ezek az állítások főként abban lelik magyarázatukat, hogy régebbi történetírásunk mindenképpen ki akarta mutatni: a magyar jobbágy, ha nagyon is elnyomták, kizsákmányolták, még mindig sokkal jobb sorban élt, mint a környező országok jobbágyai; pl. nem szenvedte el a kisajátítás folyamatát. Pedig a valóság nem fedi ezeket az állításokat.” (PACH ZSIGMOND P. 1951. 393.)

„Szabó István szerint a »XVII. század második felében, a harmincéves háború után általános agrárkrízis lépett fel, a gabona ára visszaesett« szerte Európában. A majorgazdálkodás XVII. századi állítólagos lehanyatlását Magyarországon azonban ez az agrárkrízis nem indokolhatja: ez a magyarázat kapitalista viszonyokat tételez fel, vagy legalábbis azt, hogy a magyar me-

zőgazdasági termelés piacául jelentős mértékben Nyugat-Európa országai szolgáltak volna... Magyarázatának további részét, azt, hogy »a XVII. században a nagybirtok egyre jobban elvesztette az ország védelmében reá háruló katonai feladatokat... Így a birtokosnak nem volt már ösztönzése arra, hogy minél több termeléssel minél több jövedelemre igyekezett szert tenni« – ugyancsak el kell vetnünk. A nagybirtokosoztály [sic!] nem veszíthette el a XVII. századra a török elleni harcban megelőzőleg betöltött nagy jelentőségű funkcióját, hiszen azt általában eddig sem vállalta...” (PACH ZSIGMOND P. 1951. 413.)

41 Látható volt, hogy a gondolat már korábban is megjelenik Szabó Istvánnál.

42 SZABÓ I. 1948/d. 192.

43 Vö. SZABÓ I. 1947/a.

44 Hasonló esetek a középkorban is előfordultak Szabó szerint. Vö. pl. SZABÓ I. 1975.

45 SZABÓ I. 1948/d. 198.

46 A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé-ről vö. IZSÉPY É. 1969. 1077–1103., KÖVÉR GY. 2013/a. 201–224.

47 Vö. SZABÓ I. 1937. illetve a szerzőnek a népiségtörténeti tanulmányokat tárgyaló kézírata.

48 Vö. SZABÓ I. 1976. 237–252.

49 Vö. SZABÓ I. 1941/a. 44–80. 1976. 237–252. A tanulmányról ismertetés vö. GUOTH K. 1942. 472–478.

50 Vö. a következők.

51 Vö. SINKOVICS I. 1941. 4–43. Idézi még pl. SZABÓ I. 1948/c. 74.

52 Vö. pl. JUHÁSZ GY. 1983.

53 Vö. SZABÓ I. 1948/a. 5–30.

54 Vö. ehhez még MÁLYUSZ E. 1923–1924. 17–75. 2003. 425–463.

55 A zsellérség historiográfiai vonatkozásairól vö. még BÁRSONY I. 1973. 5–73.

56 SZABÓ I. 1976. 244.

57 SZABÓ I. 1976. 245.

58 Vö. SZABÓ I. 1941/b. 11–21.

59 Ugocsáról vö. a szerző kézírata Szabó népiségtörténeti tanulmányairól.

60 SZABÓ I. 1976. 250.

61 Vö. ugyanez SZABÓ I. 1938/c. 244–256. 1993. 19–31. Valamint ERŐS V. 2017/a. 19–52.

62 A nemesség és jobbágyág közötti kölcsönösségre rámutat Péter Katalin is később idézendő tanulmányában.

63 SZABÓ I. 1976. 251. Amint szó volt róla Szabó tanulmányának eredeti, 1941-es változata, főként annak befejezése jelentősen eltér az 1976-os változattól. E befejező oldalakon Szabó mindenekelőtt a rendi/nemesi nemzetfelfogással vitázik, amely a dualizmus idején regnál, de saját korában is voltak követői s a mely a honfoglalás művét is a nemességnek tulajdonította. Ugyanakkor egész tanulmányának az a gondolatmenete, hogy

- a XVI–XVIII. századokban a nemesség és a jobbágyság/parasztság között egyfajta átjárás volt (vö. még „A jobbágy megnevesítése” című említett tanulmányt), sok jobbágy nemessé vagy szabaddá emelkedhetett, és sok nemes paraszti életformát folytatott, így egyfajta közösséget alkottak. Lényegében ezt fogalmazzák meg a tanulmány – 1976-ban szintén kimaradt – befejező sorai is. Ebben Szabó azt fejté ki, hogy a nemesség egyfajta szelekció eredménye, melynek történelmi műve a nemzet politikai hatalmának kiépítése volt. A parasztság ennek mintegy „népi tartaléka”, tápláló talaja, amit bizonyít az a tény is, hogy ahol ez nem állt rendelkezésre (pl. a Felvidéken), ott a nemesség idővel elveszett a magyarság számára s az idegen parasztságba asszimilálódott. „A nemesség azonban egészében így is olyan szelekció volt – írja Szabó 1941-es tanulmányának befejező soraiban –, amelyben általában a törekvő, küzdőképes, eredményes, az alkalmat megragadó és alkalmazkodó erők találkoztak össze. E nemesség nagy történelmi műve a nemzet politikai hatalmának kiépítése és megtartása. Ez feladata is volt, minthogy a politikai jogoknak csak ő volt részese. Mellette a parasztságnak az elmozdíthatatlan gyökeres népi erő, a tápláló talaj feladata jutott, a történelem mérlegén nem kisebb érdem, hiszen a nemesség olyan vidéken, ahol nem támaszkodhatott sajátvérű magyar paraszttömegre - elsősorban a Felvidékre kell gondolnunk - idővel az idegen parasztsághoz hasonlít és elveszett a magyarság számára. Így egyetlen szerves test részeként egészítette ki egymást nemesség és parasztság.” Vö. Szabó I. 1941/a. 76.
- 64 Vö. SZABÓ I. 1947/a. Ismertetése: MAKSAJ F. 1989. 552–553. (Eredetileg: *Századok*, 1948.) A Századok eredeti 1948-as kötete a fordulat évének eseményei miatt nem jelenhetett meg. A folyóirat szóban forgó száma végül 1989-ben látott napvilágot, az eredeti szerkesztő Berlász Jenő gondozásában. Vö. minderről BERLÁSZ J. 1989. 238–241. Maksay Ferenc ismertetése Szabó István könyvéről mindezek alapján 1948-ban készült, legalábbis akkor jelent volna meg, azonban az ismertetett körülmények folytán csak 1989-ben került nyomtatásba.
- 65 Vö. FARAGÓ T. 1999. 296–307. 1977. 76–80.
- 66 Vö. még mindehhez PÉTER K. 2003. 549–578. Valamint pl. MAKKAI L. 1982. 320–339. E tanulmányban a szerző az „örökös jobbágyság” fogalmát – Péter Katalin szerint is – a „második jobbágyság” értelmében használja, ami szerinte a kapitalizmus kialakulásának is egyik fő akadályozója volt.
- 67 SZABÓ I. 1951/a. Illetve az erről tett korábbi megjelölést, miszerint a törvényeket, mint történeti forrást (így a Hármaskönyvet is) különös gonddal tárgyalta.
- 68 A következőkből látható, hogy a szokás, a szokásszerűség emlegetése itt nem véletlenszerű, hanem elvi megfontolásokon alapulóknak látszik. Értelmezéséről vö. az összegzés.
- 69 SZABÓ I. 1947/a. 7.
- 70 Külön szeretném felhívni a figyelmet Szabó itt mozgósított forrásaira. Ezeket a szokásszerűség szintjén megfogható jelenségeket Szabó a falutörvények, megyei statútumok, uradalmi rendtartások, gazdasági utasítások, jobbágyvégrendeletek, és egykorú levélváltások feltárásával kívánja körüljárni. Vö. SZABÓ I. 1947/a. 12.
- 71 Vö. SZABÓ I. 1947/a. 12.
- 72 Vö. erről még SZABÓ I. 1969. Illetve a szerzőnek Szabó életművének utolsó évtizedét elemző kéziratát.
- 73 SZABÓ I. 1947/a. 22.
- 74 Vö. SZABÓ I. 1969.
- 75 Vö. egyéb tanulmányok a mezővárosokról, pl. SZABÓ I. 1938. 10–59. SZABÓ I. 1960/b. A mezővárosok kérdésének irodalmából, benne Szabó mellett mások, pl. Szűcs Jenő és Bácskai Vera ezzel összefüggő nézeteiről vö. GULYÁS L. Sz. 2009. 69–81.
- 76 Vö. minderre még PÉTER K. 2003. 549–578.
- 77 Vö. SZABÓ I. 1947/a. 35.
- 78 Vö. minderre még a Maksay Ferencel folytatott levélváltás az ötvenes évek második felében a továbbiakban.
- 79 Itt tehát a Gutsherrschaftról van szó.
- 80 SZABÓ I. 1947/a. 37. Érdemes itt felidézni, mert tökéletes összhangban van Szabó egyéb, korábban felidézett tanulmányai- val, hogy Szabó az e részhez fűzött lábjegyzetében kiemeli: szóban forgó írásában nem térhet ki részletesebben a magyar nagybirtoküzem közelebbi tárgyalására, csak utal arra, hogy mindez egy átmeneti forma adóztató és termelő nagybirtok között. „E tanulmány, mely a szerzőnek a magyar jobbágyság történetének feldolgozására irányuló munkája nyomán jött létre, nem kerülhet sor a magyar nagybirtok-üzem [kiemelés az eredetiben – E. V.] újkori fejlődésének közelebbi tárgyalására, csupán röviden lehet utalnom arra, hogy a magyar nagybirtok átmeneti típusként foglal helyet adóztató (Grundherrschaft) és termelő (Gutsherrschaft) uradalom között s fejlődésének egyik legnagyobb hatású tényezője a gazdasági természetű és sokszor monopoljellegű, egyébként éppen ezért a jobbágyüzemek megtartását kívánó földesúri jogok kifejlesztése lett.” SZABÓ I. 1947/a. 37. lj.
- 81 SZABÓ I. 1947/a. 41.
- 82 Szegedy János (1699–1760), jezsuita egyházszerző, egyetemi tanár. Itt szóba jövő műve SZEGEDY J. 1734.

- 83 SZABÓ I. 1947/a. 41.
- 84 Érdemes itt is felhívni a figyelmet, hogy Szabó a jobbjátság helyzetében (hiszen az „örökös jobbjátság” időszakát tárgyalja) az egyéni szabadság és autonómia lehetőségeit kutatja, ráadásul az erre irányuló törekvést időtlennek tekinti. Ennek nyilván saját korára vonatkozóan is kellett legyen mondanivalója. Vö. még a későbbiek.
- 85 SZABÓ I. 1947/a. 45.
- 86 Általában is megfigyelhető Szabó érdeklődése a szabad paraszti közösségek iránt, többek között az általa szerkesztett kötetekben sem véletlenül orientálta tanítványait, kutatótársait ebbe az irányba. Vö. pl. OROSZ I. 1960. 3–70. VARGA GY. 1960. 71–138. Több helyen hivatkozik ezekre pl. Zimányi Vera, aki hasonló következtetésekre jut mindezzel kapcsolatban. Vö. ZIMÁNYI V. 1976. A párhuzamokra figyelmemet Káli Róbert írása hívta fel. Vö. KÁLI R. 2017. 62–85.
- 87 SZABÓ I. 1947/a. 47.
- 88 Uo.
- 89 Uo.
- 90 SZABÓ I. 1947/a. 63–64.
- 91 Róluk irodalom pl. NIEDERHAUSER E. 1995. 102–103. G. BÉAUR–J. SCHLUMBOHM 2005. 76–98.
- 92 Vö. még minderről Günther Franz korábban idézett munkája, illetve Szabó erről írott, előzőleg szintén említett recenziója a Századokban. SZABÓ I. 1942. 214–217.
- 93 SZABÓ I. 1947/a. 68.
- 94 SZABÓ I. 1947/a. 69.
- 95 Az orosz parasztság történetéről készült munkák közül Szabó István, mint ahogy ez a Debrecen történetével kapcsolatos fejezetből kiderül, főként Grekov műveit ismerte. Vö. későbbről B. D. GREKOV 1956. Egyéb munka az orosz parasztságtörténeti irodalomból Szergej D. SZKAZKIN 1979. Szabó felfogása a fenti szerzőkhöz több vonatkozásban is közel áll, pl. a sematikus fogalmak elutasításában. Vö. még mindehhez NIEDERHAUSER E. 1998/b. 488–491.
- 96 Vö. minderről még SZABÓ I. 1948/g. 311–396.
- 97 SZABÓ I. 1947/a. 75.
- 98 Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a későbbiekben is arra hivatkozva vették ki Szabó kezéből a parasztság történetére vonatkozó források kiadását, hogy jobbjátság és földesúr viszonyát túlságosan is patriarchálisnak mutatták be. Vö. H. BALÁZS É. 1955. 721–722. Illetve a későbbiek.
- 99 SZABÓ I. 1947/a. 76.
- 100 Szegedy Jánosra vö. a korábbiak.
- 101 SZABÓ I. 1947/a. 77.
- 102 Vö. SZABÓ I. 1941/b. 11–21.
- 103 Vö. FARAGÓ T. 1999. 296–307. 1977. 76–80. A tanulmány felvételét ő is hiányolja.
- 104 Vö. még a parasztság középkori történetére vonatkozó megállapítások a korábbiakban. Pl. SZABÓ I. 1948/b. 31–63.
- 105 SZABÓ I. 1941/b. 12.
- 106 Uo.
- 107 Vö. még ehhez az „*Úr és paraszt a magyar élet egységében*” című kötetben megjelent tanulmányára. SZABÓ I. 1941/a. 44–80.
- 108 SZABÓ I. 1941/b. 20.
- 109 Vö. szintén az „*Úr és paraszt a magyar élet egységében*” című kötetben megjelent tanulmány. SZABÓ I. 1941/a. 44–80.
- 110 SZABÓ I. 1941/b. 21.
- 111 Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Szabó a népiségtörténeti tanulmányokban, illetve a Debrecen történetével kapcsolatos írásaiban. Vö. SZABÓ I. 2005. ERŐS V., 2017/a. 19–52, illetve a korábbiak.
- 112 Szabó István eredeti szövegéből kihagytam a lábjegyzetelt utalásokat.
- 113 Ua.
- 114 SZABÓ I. 1941/b. 21.
- 115 SZABÓ I. 1950. 178–198., 478–488. SZABÓ I. 1956. 3. 50–57. (A tanulmány különnyomatban is megjelent. A következőkben utóbbi oldal-számait idézem.) Ehhez még BENDA K. 1957. 472. A hajdú-kérdés irodalmához vö. még pl. DANKÓ I. 1969. 3–10. BENDA K. 1969. 24–35. RÁCZ I., 1975. 5–15. SZENDREY I. é.n. NAGY L. 1983. Valamint BENDA K., 1963. 15–18. 66–68. MAKKAI L., 1963. 22–29. Varga János is foglalkozik a kérdéssel, több helyen. Vö. VARGA J. 1969.
- 116 Vö. BALOGH I. 1998. 37–52. RÁCZ I. 1998. 11–14.
- 117 Vö. RÁCZ I. 1969.
- 118 Vö. BALOGH I. 1978. 453–458.
- 119 A colligátumot Szabó István leánya, Jakucs Pálné bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezért ezúton mondok köszönetet.
- 120 Vö. SZABÓ I. 1950. 178–198, 478–488. Illetve még SZABÓ I. 1976. 201–222. (A következőkben idézettek oldalszámai ebből a kiadásból való.)
- 121 Róluk vö. a korábbiak.
- 122 SZABÓ I. 1976. 214.
- 123 Vö. az alábbiak.
- 124 Vö. SZABÓ I. 1948/b. 31–63. SZABÓ I. 1938. 10–59.
- 125 Róluk vö. pl. a Debrecen és az Alföld történetére vonatkozó tanulmányok, valamint ERŐS V. 2017/a. 19–52. Illetve HORNYIK J. 1860–1866. PÉTERNÉ SZABÓ M. 2011. 7–20. Márkus István egyébként közismerten Hajnal István-tanítvány volt.
- 126 SZABÓ I. 1976. 211. Hogy Szabó István gondolatai háttérében egy paraszt-polgári koncepció húzódott meg, azt itt kifejtett szóhasználatára bizonyítja. Gondolatmenetét így folytatja: „Az alföldi városok paraszt-polgári közösségeiben nábobszérus marhatartó gazdák éltek... Ezekben a paraszt-polgári közösségekben fejlődött ki a marhakereskedéssel foglalkozó tőzsérreteg: ők voltak elsősorban a marhahajtók foglalkoztatói. Kisebb mezővárosokban és jobbjágyfalvakban is dívott

- nagyban a marhatenyésztés és marhakereskedés.” SZABÓ I. 1976. 212.
- 127 Vö. a Szabónak a középkori jobbágyság történetéről való nézeteit tárgyaló tanulmány ERŐS V. 2017/b. 33–63. Valamint SZABÓ I. 1948/b. 31–63.
- 128 SZABÓ I. 1976. 213.
- 129 Vö. még erről SZABÓ I. 1948/b. 31–63.
- 130 SZABÓ I. 1976. 218.
- Érdemes megemlíteni itt, hogy Szabó hasonlóképpen nyilatkozott a hajdúságról a később részletesen elemzendő, főként az 1950-es években tartott egyetemi előadásaiiban, ahol egyébként az előzőkben vázolt gondolatmenetet is összefoglalja a hajdúk fogalmát illetően.
- „A hajdúk ott voltak már a pesti táborban is. Amikor pedig Dózsa György keresztül vágott az Alföldön seregével, olyan vidékek estek útjába, amelyek a széles határu mezővárosok révén a marhatenyésztésnek és a hajdúságnak a gócai voltak. A hajdúság volt Dózsa György seregének legforradalmibb eleme, ez volt a sereg katonai magva és a források szerint a forradalom megalakulás nélküli hívei. Az egykorú források azokat a szerencsétleneket, akiket a tüzes trónra ültetett Dózsa György harapdálására parancsoltak, Dózsa György saját embereinek, belső szolgálóinak és a lázadók vezetőinek, máskor pedig kifejezetten hajdúknak nevezik, ami világosan mutat a hajdúknak Dózsa György környezetében elfoglalt helyzetére. Az 1514. évi bosszúálló törvények nem ok nélkül tiltották meg, hogy a marhapásztor hajdúk a jövőben nem hordhatnak fegyvert, különben bárki elfoghatja őket és a törvény szerint első ízben ki kell herélni őket, második ízben pedig fejüket kell venni. A törvények elrendelték a hajdúk megzabolázása végett a szállások széthárnyását is. A hajdúság tömegére lehet következtetni Ulászlónak a pápához intézett leveléből is, amelyben arról szól, hogy Dózsa György mellé a pásztorok »óriási sokasága« állott.” (SZABÓ I. 1951/c, 150.)
- Hozzá szeretném ugyanakkor tenni, hogy Szabó, amikor itt a Dózsa György-féle felkelés társadalmi bázisát feszegeti, a hajdúk mellett a mezővárosi paraszt-polgárságot, sőt a nemességet is megemlíti, olyannyira, hogy az előbbi a legfontosabbnak tartja. Tehát alapvetően ragaszkodik a korábbi tanulmányaiban kifejtettekhez.
- SZABÓ I. 1951/c 149. Illetve SZABÓ I. 1951/c 149–150.
- 131 Vö. SZABÓ I. 1956.
- 132 Azaz Szabó István megerősíti a korábbi, például az 1938-as tanulmányában kifejtett gondolatait. Vö. SZABÓ I. 1938. 10–59.
- 133 Vö. SZABÓ I. 1956. (Kny.) 4.
- 134 SZABÓ I. 1956. (Kny.) 7.
- 135 Bocskaihoz a korszak irodalmából vö. BENDA K., 1955. Újabbban: „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” 2004.
- 136 SZABÓ I. 1956. (Kny.) 10.
- 137 Azt is meg lehet jegyezni, hogy Szabó Istvánnak a hajdúságról kifejtett nézetei abba az általános felfogásába illesztendők, miszerint az ország keleti, tiszai része mindig is a nemzeti és polgárosodási mozgalmak fő területe volt. Vö. ehhez még a következőkben elemzendő egyetemi előadásai, illetve pl. SZABÓ I. 1954/b. 1635–1639. Még részletesebben dokumentálva mindez vö. ERŐS V. 2017/a. 19–52.
- 138 SZABÓ I. 1956. (Kny.) 11.